

N

O

V

A

To års gratis barnehagetilbud for familier med innvandrerbakgrunn – fører det til økt integrering?

Evaluering av et forsøk

Trude Brita Nergård

Norsk institutt for forskning
om oppvekst, velferd og aldring

Rapport 6/03

To års gratis barnehagetilbud for familier med innvandrerbakgrunn – fører det til økt integrering?

Evaluering av et forsøk

TRUDE BRITA NERGÅRD

Norsk institutt for forskning om
oppvekst, velferd og aldring
NOVA Rapport nr. 6/2003

Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring (NOVA) ble opprettet i 1996 og er et statlig forvaltningsorgan med særskilte fullmakter. Instituttet er administrativt underlagt Utdannings- og forskningsdepartementet (UFD).

Instituttet har som formål å drive forskning og utviklingsarbeid som kan bidra til økt kunnskap om sosiale forhold og endringsprosesser. Instituttet skal fokusere på problemstillinger om livsløp, levekår og livskvalitet, samt velferds-samfunnets tiltak og tjenester.

Instituttet har et særlig ansvar for å

- utføre forskning om sosiale problemer, offentlige tjenester og overføringsordninger
- ivareta og videreutvikle forskning om familie, barn og unge og deres oppvekstvilkår
- ivareta og videreutvikle forskning, forsøks- og utviklingsarbeid med særlig vekt på utsatte grupper og barnevernets temaer, målgrupper og organisering
- ivareta og videreutvikle gerontologisk forskning og forsøksvirksomhet, herunder også gerontologien som tverrfaglig vitenskap

Instituttet skal sammenholde innsikt fra ulike fagområder for å belyse problemene i et helhetlig og tverrfaglig perspektiv.

© Norsk institutt for forskning om oppvekst,
velferd og aldring (NOVA) 2003
NOVA – Norwegian Social Research

ISBN 82-7894-158-0
ISSN 0808-5013

Forsidefoto: © Mikkel Østergaard / BAM / Samfoto
Desktop: Torhild Sager
Trykk: GCS

Henvendelser vedrørende publikasjoner kan rettes til:

Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring
Munthesgt. 29 · Postboks 3223 Elisenberg · 0208 Oslo

Telefon: 22 54 12 00
Telefaks: 22 54 12 01
Nettadresse: <http://www.nova.no>

Forord

Denne rapporten er andre del av NOVAs evaluering av forsøket med gratis barnehage for alle fire- og femåringer i bydel Gamle Oslo. Den første rapporten har tittelen «Gratis barnehage for alle femåringer i bydel Gamle Oslo» (NOVA-rapport 3/2002). Oppdraget er gitt og finansiert av Barne- og familiedepartementet, og har gått over tre år (totalt 9 månedsverk). Parallelt med den foreliggende evalueringen har det vært gjort en evaluering av hvordan det går med barna fra forsøksbarnehagen når de begynner på skolen: «Ett års gratis barnehage – hvilke konsekvenser har det for overgangen til skolen?» (NOVA-rapport 7/2003).

Jeg takker departementet for samarbeidet. Likeså takker jeg prosjekt-koordinator og de ansatte i forsøksbarnehagen for hjelp til datainnsamlingen.

Takk også til dem som har lest igjennom utkastene til rapport, spesielt til forskningsleder Lars Gulbrandsen og til kollega Kirsten Danielsen.

Størst takk skylder jeg likevel informantene mine som tok seg tid til å snakke med meg og dele erfaringene sine med meg. Det gjorde det mulig å gjennomføre prosjektet, og det har også vært til stor glede og personlig berikelse.

Torhild Sager er ansvarlig for rapportens layout. Som alltid har hun også denne gangen utvist enestående fleksibilitet, stor innsatsvilje og faglig dyktighet.

Oslo, april 2003

Trude Brita Nergård

Innhold

SAMMENDRAG	7
1 HVA EVALUERINGEN HANDLER OM.....	11
1.1 Bakgrunn	11
1.2 Tema for evalueringen	12
1.3 Innholdet i rapporten.....	14
2 HVA SLAGS DATA BLE SAMLET INN?	16
2.1 Panelundersøkelse med kvalitative intervju.....	16
2.2 Hvordan samtalene forløp	17
2.3 Presentasjon av familiene	18
3 ARBEID, SPRÅK OG NETTVERK – TRE NØKLER TIL INTEGRASJON	21
3.1 Innledning	21
3.2 Arbeidstilknytning og språkferdigheter	22
4 NORSKSPRÅKLIGE FERDIGHETER OG ARBEIDSMARKEDSTILKNYTNING	25
4.1 Innledning	25
4.2 Mødrenes arbeidstilknytning.....	26
4.3 Hva slags betydning har gratistilbudet hatt?.....	39
4.4 Hvordan opplever mødrene å være i jobb?	42
4.5 Fedrenes tilknytning til arbeidsmarkedet	48
4.6 Oppsummering.....	50
5 SOSIAL KONTAKT OG NETTVERK	53
5.1 Innledning	53
5.2 Kontakt med familien	53
5.3 Kontakt med nordmenn	56
5.4 Bidrar barnehagen til å skape kontakt mellom foreldrene?	60
5.5 Oppsummering	70
6 AVSLUTNING	72
6.1 Innledning	72
6.2 Betydningen av tilbudet	72
6.3 Bidro oppholdet til økt integrering?	76
SUMMARY	79
LITTERATURLISTE	83

Sammendrag

Utgangspunktet for evalueringen er et forsøk med gratis barnehage. Forsøket startet i august 1998 og omfattet alle femåringer i bydel Gamle Oslo. Senere (høsten 2000) ble tilbudet utvidet til også å gjelde fireåringene. Målet med forsøket var å få flere barn med innvandrerbakgrunn til å begynne i barnehage, og å legge til rette for bedre integrering og språkopplæring. Gamle Oslo ble valgt fordi andelen barn med minoritetsspråklig bakgrunn er høyere her enn i andre bydeler og bruken av barnehage lavere. Ordningen opphører våren 2003.

Hvilken betydning har det for familiene å få tilbud om fire timer barnehage i *to år* før skolestart? Bidrar det til økt integrering? Disse spørsmålene er utgangspunktet for evalueringen.

Datamaterialet består av en kvalitativ studie av fjorten familier. De ble intervjuet ved tre tidspunkt: Tidlig på høsten (2000), det året fireåringene begynte i barnehagen, våren 2001, det vil si etter at barna hadde tilbrakt ett år i barnehagen, og våren 2002, da barna var i ferd med å avslutte oppholdet i barnehagen. De fleste som ble intervjuet var mødre, og evalueringen fokuserer først og fremst på dem. Siden det vanligvis er mødre som har hovedansvaret for barna, er det dem tilbudet om barnehageplass får størst konsekvenser for.

Integrering er et lite entydig begrep og et fenomen med mange fasetter. Språk, arbeid og nettverk blir likevel ofte betraktet som nøkler til integrering. Målet med evalueringen er å gjøre rede for hva slags følger oppholdet i forsøksbarnehagen har fått for familiene på disse tre områdene. Siden nettverk gjerne er en konsekvens av de to første, blir språk og arbeid tillagt størst vekt.

Det er særlig to faktorer som virker inn på norske kvinners yrkesaktivitet: yngste barns alder og mors utdanning. Av disse betyr utdanning mest. En av mødrene i utvalget har universitetsutdanning, mens to har ett eller to års utdannelse ut over grunnskolen. Resten har grunnskole. For noen vil det si fem–seks års skolegang. Ti av de fjorten familiene har barn som er yngre enn fire år. Alt i alt var det flere grunner til å regne med at yrkesaktiviteten i utvalget ville være lav.

Da fireåringene startet i barnehagen var kun én av mødrene i arbeid. En annen begynte i jobb for første gang denne høsten (2000).

Etter to års opphold i forsøksbarnehagen (våren 2002) var seks av de fjorten mødrene i arbeid: De to som allerede var i jobb høsten 2000, og fire

andre i tillegg. Alle de sistnevnte (pluss én av de andre) hadde barn under fire år. Alle hadde også allerede under den første samtalen gitt uttrykk for at de ønsket å gå ut i jobb. De løste problemet med tilsyn for de minste barna ved at besteforeldre eller i enkelte tilfeller ektemannen trådte til.

En av de fire var delvis oppvokst i Norge og behersket språket svært godt. De tre andre (de tre med høyest utdanning i utvalget) snakket lite eller ikke noe norsk, og startet alle på norskkurs da fireåringen begynte i barnehagen. To av dem rakk å lære en del norsk før de gikk ut i arbeid og fikk anledning til å videreutvikle ferdighetene i jobben.

Alle de seks yrkesaktive mødrene jobbet innenfor lavtlønnsbransjer. To av dem hadde fast ansettelse. De andre jobbet på kortvarige kontrakter. De fleste av dem uttrykker seg positivt om miljøet på jobben, men forteller at de har lite kontakt med arbeidskameratene utenom arbeidstiden.

Blant de åtte som fremdeles var hjemmeværende våren 2002, ønsket noen seg arbeid, andre ikke. Seks av dem kunne lite eller ikke noe norsk. Alle ga uttrykk for at de gjerne ville lære det. Mange opplevde likevel at det stadig dukket opp hindringer av praktisk eller helsemessig art som gjorde det vanskelig både å fullføre et språkkurs og å gå ut i arbeid. I løpet av toårsperioden oppholdet i barnehagen varte, begynte fire av disse seks på norskopplæring, men flere av dem strevde med å følge opp kurset. Alle hadde gått på kurs en eller flere ganger før. To av de åtte hjemmeværende mødrene kunne ganske mye norsk (de gjennomførte intervjuet uten tolk). De hadde likevel ingen planer om å gå ut i jobb. En av dem mente det var vanskelig fordi hun bar hodeplagg (hijab).

Innblikk i hva slags slekts- og familienettverk informantene har, og hvilken kontakt familiene har med nordmenn, forteller noe om den sosiale konteksten som barnehagetilbudet virker i. For familier som har et lite sosialt nettverk, kan tilbudet om barnehageplass representere en viktig og potensiell utvidelse av dette nettverket. Vel halvparten av familiene i utvalget har slekt i Norge. Men det er store variasjoner i forhold til hvor mange de utgjør, og hva slags slektskapsrelasjon det dreier seg om. Det er også alltid noen som mangler. Særlig når noen av de nærmeste mangler, skaper det savn. Savnet merkes særlig sterkt i forbindelse med høytider og familiebegivenheter.

Å ha norske venner er et uttrykk for kontakt med det norske samfunnet. Det er også en måte å utvikle kjennskapet, kontakten med og tilhørigheten til dette samfunnet på. Få av familiene har norske venner. Noen har kontakt med norske naboer, mens andre treffer nordmenn på jobb. Men mange bor i strøk hvor det er få nordmenn, og de fleste av mødrene er ikke i arbeid.

Barnehagen er et viktig møtested også for foreldrene. I forsøksbarnehagen arrangeres fester og andre fellessamlinger for barna og foreldrene flere ganger i halvåret. Flere av mødrene håpet at oppholdet i barnehagen skulle gi muligheter til å bli kjent med majoritetsbefolkningen. Det finnes imidlertid nesten ingen etnisk norske foreldre i barnehagen.

De av foreldrene som treffer landsmenn i barnehagen, har ofte mest kontakt med disse. På fellessamlingene grupperer deltakerne seg gjerne rundt bord med personer som har samme språkbakgrunn som dem selv. For de som ikke kjenner noen eller ikke treffer landsmenn i barnehagen, representerer de ansatte ofte den viktigste kontakten. Dette gjelder ikke minst fedrene. De utgjør et lite mindretall, og snakker ofte ikke så mye med de andre tilstedeværende.

I barnehagen møter mødrene andre mødre og blir kjent med ansatte – hvorav mange har innvandrerbakgrunn. De representerer alle ulike måter å leve på. Felles for de ansatte er at de har lært seg norsk og valgt å gå ut i arbeidslivet. Barnehagen er i seg selv et resultat av den moderne kvinne- rollen. Om tilbudet om gratis barnehage ikke løser alle de praktiske problemene med barnetilsyn, kan det likevel virke som en stimulans og en tilskyndelse for mødrene til å lære seg språket, og til eventuelt å komme ut i arbeid. For noen vil det kunne skje på kort sikt, for andre på lengere sikt.

1 Hva evalueringen handler om

1.1 Bakgrunn

I august 1998 startet forsøket med gratis barnehage for alle femåringer i bydel Gamle Oslo. Forsøket var en oppfølging av Stortingsmelding nr. 17, 1996–96 «Om innvandring og det flerkulturelle Norge». Målet var å få flere barn med innvandrerbakgrunn i barnehage, og å legge til rette for språklig opplæring og bedre integrering (jf. prosjektplanen).

Senere (høsten 2000) ble forsøket utvidet til også å gjelde fireåringene i bydelen. Gamle Oslo ble valgt fordi andelen barn med minoritetsspråklig bakgrunn er høyere her enn i noen annen bydel, og fordi bruken av barnehage er lavere her enn i noen annen bydel. Forsøket skulle vare i tre år (til våren 2001). Underveis ble det besluttet at ordningen skulle forlenges, først ett år, så ett år til. Den opphører våren 2003.

Barne- og familiedepartementet finansierer tilbudet med gratis barnehage, mens kommunen har det faglige og administrative ansvaret. Et av premissene for å sette forsøket i verk, var at ordningen skulle evalueres.

Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring (NOVA) og Høgskolen i Hedmark (HIH) fikk ansvaret for hver sin del av evalueringen¹. Foruten å undersøke rekrutteringen til tilbudet, var NOVAs oppgave å finne ut hvordan foreldrene har opplevd det å ha barn i barnehagen, og hvordan de vurderer barnas utbytte av å gå der. HIH har kartlagt barnas språkutvikling og det pedagogiske opplegget i barnehagen (Sand og Skoug, 2002).

Forsøket med gratis barnehageplass gjelder alle fire- og femåringer i Gamle Oslo. De som allerede går i barnehage, får fire timer gratis opphold trukket fra utgiftene for den totale oppholdstiden. Siden det ikke var nok plasser til å ta imot alle nykommerne, opprettet kommunen en ny barnehage. I rapporten blir den omtalt som *forsøksbarnehagen*. Så godt som alle familiene som har fått tilbud om plass, har takket ja (Nergård, 2002:58). Forsøksbarnehagen er lokalisert på fire ulike steder som ligger i gangavstand til hverandre. Høsten 2002 omfattet den mellom 120 og 140 fire- og femåringer. Så godt som alle barna som går i den har innvandrerbakgrunn.

¹ Departementet har koordinert samarbeidet mellom de to instansene, men NOVA og Høgskolen i Hedmark er bare ansvarlig for sine respektive bidrag.

1.2 Tema for evalueringen

Hvilken betydning har det for barna og familiene deres, at de får tilbud om fire timer barnehage *de to siste årene* før skolestart? Det var spørsmålet Barne- og familiedepartementet stilte seg da ordningen med gratis barnehage for femåringene ble utvidet til også å gjelde fireåringene. Det er også utgangspunktet for denne evalueringen.

Fireåringer er yngre enn femåringer. Det er likevel vanskelig å se at den nye aldersgruppen som ble innlemmet i forsøket, representerer noe kvalitativt nytt sammenlignet med de som allerede var omfattet av tilbudet. Det er ikke knyttet spesielle sosiale eller kulturelle overganger fra det å være fire til å bli fem år, slik det er fra å være fem til å bli seks år og skoleelev.

Den største forskjellen mellom tilbudet slik det opprinnelig var, og ordningen som startet høsten 2000, er at barna går – eller i alle fall har mulighet for å gå i barnehagen i *to år i stedet for ett*. Men selv om forskjellen på de to tilbudene først og fremst er kvantitativt, kan økningen fra ett til to år likevel få kvalitativ betydning for barna det gjelder. Også for foreldrene vil økningen fra ett til to år kunne få konsekvenser. To års opphold i barnehagen innebærer bedre mulighet for å bli kjent med personalet og med de andre foreldrene. Det gir større anledning til å sette seg inn i målsettingene for barnehagen, forstå institusjonens måter å arbeide på og å bli kjent med de praktiske rutinene. Også i forhold til avlastning av ansvar og arbeid, og i forhold til å frigjøre tid, vil det kunne ha betydning at tilbudet gjelder allerede fra barnet er fire år.

Å kartlegge måloppnåelse

En viktig problemstilling i de fleste evalueringer er om målsettingene med tiltaket er oppnådd (Foss, 2000). I dette tilfellet vil det si om familiene faktisk tar imot tilbudet, om barna som går i forsøksbarnehagen lærer norsk, og om tilbudet fører til økt integrering.

Om en målsetting er oppnådd eller ikke, er ofte vanskelig å fastslå. For det første må man bestemme hva slags tidsperspektiv som skal legges til grunn. Integrering er en prosess som vanligvis går over lang tid. I mange tilfeller dreier det seg om endringsforløp over et helt liv, for ikke å si generasjoner (Høgmo, 1996). For det andre må man fastsette kriterier for at et fenomen skal betraktes som integrering. Skal det bestemmes ut fra norskspråklig kompetanse, status på arbeidsmarkedet eller kanskje sosial omgang med majoritetsbefolkningen? Hva slags vekt skal personens egen opplevelse av tilhørighet tillegges? En tredje utfordring er å identifisere de ulike faktorene

som påvirker et endringsforløp, eller som her, et integreringsforløp. Hvor stor betydning har tilbudet om gratis barnehageplass sammenlignet med andre faktorer i familienes liv? Hva ville skjedd med familiene dersom de ikke hadde fått dette tilbudet?

Selv om det vanskelig lar seg gjøre å ha oversikt over alle forhold som virker inn på et endringsforløp, er det likevel mulig å nøste opp handlingsrekkefølger som for eksempel startet med at fireåringen fikk plass i barnehagen. For noen familier har det kanskje ført til at mor fikk mulighet for å begynne på norskurs og deretter prøve seg på arbeidsmarkedet. For andre kan det ha resultert i at barnet fikk en god venn eller venninne blant de andre barna, og familiene er blitt kjent med hverandre. En mor eller far har kanskje for første gang tatt ordet og formulert sine synspunkter på et foreldremøte.

På den andre siden vil mange store og små hendelser, beslutninger og handlinger som inntreffer i løpet av en toårsperiode, ikke være knyttet til oppholdet barnehagen. Det kan være avgjørelser om å flytte til en annen bydel eller tilbake til hjemlandet, skilsmisse, eller skifte av jobb. Også hendelser som ikke er underlagt egenvilje kan få store konsekvenser på familiens liv som sykdom, tap av arbeid m.m.

Å måle integrering

At integrering er et mangefasettert og lite entydig begrep synes det å være stor enighet om, både i politiske og samfunnsvitenskapelige kretser. Følgelig gir det heller ikke mening å «måle» integreringseffekten av to års gratis barnehageplass. Av samme grunn lar det seg vanskelig gjøre å sammenligne virkningen av to års gratis tilbud med ett års tilbud. Målet med rapporten er å gjøre rede for følger som barnehageoppholdet har fått for en gruppe utvalgte familier som har hatt plass i forsøksbarnehagen i to år (se kapittel 2).

Det vil alltid være flere faktorer som virker inn på en integreringsprosess, ofte i komplekst samspill med hverandre. Integrasjon dreier seg ikke bare om å *delta* – for eksempel i arbeidslivet. Det handler heller ikke bare om *kunnskaper* om det norske samfunn, eller *ferdigheter* i norsk. Integrering dreier seg også om å *oppleve* tilknytning og tilhørighet.

Integrering er et fenomen som både manifesterer seg på gruppenivå og på individplan. Denne evalueringen dreier seg først og fremst om det siste. Det er enkeltpersonene og enkeltfamiliene som står i fokus. Mye av det som inntreffer i et menneskes daglige liv kan framstå som lite og ubetydelig når det inntreffer. På sikt kan slike hendelser og endringer likevel få store konsekvenser. Med de forbeholdene jeg nevnte ovenfor, er det først og fremst følgene som tilbudet har hatt i forhold til familienes integrering, jeg er

opptatt av. Språk, arbeid og nettverk blir ofte betraktet som nøkler til integrering (se for eksempel Stortingsforhandlinger 12.–13. juni, 1996–97:4016). Det er disse sidene ved familienes livssituasjon jeg konsentrerer meg om.

Familienes forløp vil nødvendigvis variere betydelig i løpet av perioden som oppholdet i barnehagen varer. Noen familier har kanskje slett ikke integrering som mål. Likevel kan det som skjer forstås som eksempler på integreringsforløp. Å være bosatt i et samfunn over lengre tid kan defineres som en integreringsprosess, uansett hvordan den arter seg.

Rammene for evalueringen

Evalueringen er basert på en kvalitativ studie (jf. kapittel 2). Målet med denne typen studier er å trenge dypt inn i en situasjon på noen avgrensede felter. Hva slags betydning tilbudet om gratis barnehageplass har hatt for mødrenes valg av norskopplæring eller deltakelse i arbeidslivet, er et eksempel på en slik situasjon. Å skildre mangfold og variasjon er viktig i kvalitative studier. Sammenhengene som avdekkes er uttrykk for individuelle valg og handlingsmønstre, men utgjør også en del av en større, underliggende struktur (Sjögren m.fl. 2000:12).

Evalueringen består først og fremst i å presentere resultatene av datainnsamlingen og vurdere dem i forhold til målsettingene for forsøket.

Den foreliggende rapporten må sees i sammenheng med den forrige evalueringsrapporten (Nergård, 2002), hvor utgangspunktet var å finne ut hvordan barna og foreldrene hadde opplevd oppholdet i barnehagen. I den drøfter jeg begrepet integrering (kapittel 1), gjør detaljert rede for bakgrunnen og organiseringen av forsøket (kapittel 2) og for hvorfor det ble lagt til Gamle Oslo (kapittel 3). I tillegg diskuterer jeg spørsmål som har med fremgangsmåte og metode å gjøre. Ingenting av dette gjentas her.

1.3 Innholdet i rapporten

Jeg starter med å gjøre rede for gjennomføringen av datainnsamlingen og presentere familiene som har deltatt i undersøkelsen (kapittel 2). I kapittel 3 drøfter jeg kort hvorfor arbeid og språkkunnskaper er viktig for å fremme integrasjon. Referansen er først og fremst den politiske debatten omkring de to siste stortingsmeldingene om norsk innvandringspolitikk (Stortingsmelding nr. 39, 1987–88 og Stortingsmelding nr. 17, 1996–97). Deretter følger den empiriske delen, som består av to kapitler.

Temaet for det første (kapittel 4) er norskspråklige ferdigheter og arbeidsmarkedstilknytning. Fokuset er rettet mot mødrene; deres faktiske jobbtilknytning og deres planer for fremtiden. Siden norskkunnskaper vanligvis er en betingelse for å få jobb, representerer språkkurs ofte det første nødvendige steget på veien ut i yrkeslivet. Følgelig er det også interessant å kartlegge deres status og planer på dette området.

Temaet for kapittel 5 er sosial kontakt og nettverk. Hva slags nettverk har familiene? Hvor mye kontakt har de for eksempel med nordmenn? I hvilken grad bidrar barnehagen til å skape kontakt mellom foreldrene?

I kapittel 6 oppsummerer og drøfter jeg resultatene.

2 Hva slags data ble samlet inn?

2.1 Panelundersøkelse med kvalitative intervju

Datamaterialet består av såkalte dybdeintervju med en gruppe foreldre til fireåringer. De ble intervjuet ved tre tidspunkter: Tidlig på høsten det året fireåringene begynte i barnehagen (høsten 2000), våren 2001, det vil si etter at barna hadde tilbrakt ett år i barnehagen, og våren 2002 da barna var i ferd med å avslutte oppholdet i barnehagen.

Opprinnelig var planen at en tredel av foreldrene skulle være etnisk norske. Siden integrering i følge regjeringen innebærer tilpasning både fra majoritetsbefolkningen og minoritetsgruppene (jfr. Stortingsmelding nr 17, 1996–97), mente jeg det var viktig å inkludere begge gruppene i utvalget. Men fordi det ikke nesten ikke finnes etnisk norske barn i forsøksbarnehagen, måtte ideen skrinlegges.

Rekrutteringen til utvalget ble fordelt på de ulike lokaliseringsstedene som forsøksbarnehagen har. Personalet fikk i oppgave å spørre foreldrene om de var villige til å delta. Det ble lagt vekt på å få størst mulig variasjon i forhold til nasjonal opprinnelse og språkbakgrunn, botid i landet og norskferdigheter. Foreldrene ga skriftlig samtykke til å delta. De fikk vite at planen var å intervju dem tre ganger. Samtidig ble det understreket at de ikke forpliktet seg til å være med senere, selv om de sa ja første gang.

Et av de største problemene med panelstudier er å unngå at intervjupersonene forsvinner fra utvalget underveis. Det avhenger av at de ikke blir fysisk borte (for eksempel flytter eller bryter tilknytningen til det sosiale systemet de rekrutteres fra), og at de ikke mister motivasjonen for å delta. Fordelen i dette tilfellet var at personene var tilknyttet en institusjon (barnehagen), og at denne relasjonen for de fleste ville være de to årene datainn-samlingen skulle foregå. At forespørselen om å delta gikk gjennom barnehagen var utvilsomt en fordel i forhold til motivasjon. Inntrykket fra den forrige evalueringsrapporten var at de fleste foreldrene opplevde tilbudet om gratis barnehage positivt, og derfor gjerne ville bidra med å fortelle om sine erfaringer (Nergård, 2002:47).

Noen falt likevel fra underveis. I første intervjurunde snakket jeg med vel 20 personer. Tre av dem (alle fedre) valgte jeg ikke å ta med fordi den første samtalen forløp så tungt. De hadde alle begrensede norskspråklige ferdigheter. Ingen av dem ønsket likevel tolk. Den første intervjurunden

inkluderte også tre etnisk norske familier. Alle tre sluttet etter det første året. Siden det ikke lot seg gjøre å følge noen av dem over hele toårsperioden, valgte jeg å ta dem ut av utvalget. I neste intervjurunde rekrutterte jeg tre nye familier. Den ene familien var norsk, men de flyttet straks etterpå.

Én person avslo å delta mer enn den første gangen, selv om barnet var i barnehagen hele toårsperioden. Hun syntes ikke hun hadde noe å fortelle, og hadde derfor ikke lyst til å være med. Heller ikke forslaget om å bruke den eldste datteren som tolk, i stedet for den profesjonelle tolken vi benyttet første gang, kunne få henne til å ombestemme seg.

Også en annen familie møtte jeg bare en gang, nemlig foreldrene til Hasnat. Våren 2001, da jeg skulle intervju dem for andre gang, var de allerede reist på ferie til hjemlandet. De kom tilbake i september og fortsatte formelt i forsøksbarnehagen utover høsten, men med svært sporadisk oppmøte, som snart opphørte helt. I følge de ansatte flyttet familien inn til mors foreldre, men uten å bytte adresse. Slik beholdt de plassen i barnehagen. Det ble likevel for langt for dem å komme. De ansatte forsøkte gjentatte ganger å kontakte familien for intervju nummer to høsten 2001, men fikk aldri tak i dem.

Begge disse familiene er tatt ut av utvalget som til slutt kom til å omfatte fjorten familier. Inkludert samtale med alle informantene jeg var i kontakt med underveis, omfatter dette 55 intervju. I tillegg har jeg brukt observasjon som metode. Jeg har vært til stede ved en rekke foreldrefester/samlinger i barnehagen, og har også overvært mange morgener i garderoben når foreldrene kom for å avlevere barna.

2.2 Hvordan samtaleforløp

Det første intervjuet varte vel en time. Med ett unntak svarte alle ja til å ta samtalen opp på minidisk. Samtalene hadde en åpen form, strukturert rundt noen hovedtemaer.

Det var særlig to tema jeg ønsket å få belyst i den første samtalen. Det ene var å få vite hvorfor de hadde sagt ja til barnehageplass, og hva slags ønsker og forventninger de hadde til oppholdet. Det andre var å få innblikk i familiens situasjon i Norge. Det omfattet alt fra botid og norskkunnskaper til deltakelse i arbeidslivet eller i utdanning, og sosialt nettverk.

Temaet for den andre samtalen var hvordan de vurderte barnehageoppholdet i barnehagen. Var de fornøyd? Var barnet tilfreds osv.? I tillegg var jeg ute etter å få vite om det hadde skjedd endringer i forhold til deres arbeidssituasjon, om noen av dem som ikke snakket norsk hadde begynt på

språkkurs, og om de var blitt kjent med noen gjennom barnehagen. Jeg var nøye med å begrense omfanget av denne andre samtalen til én time, dels for å ikke legge beslag på for mye av tiden deres, dels for å ikke ødelegge motivasjonen for å delta i den siste samtalen.

Ved det tredje intervjuet var to års opphold i barnehagen over. Det var derfor naturlig å se tilbake og vurdere erfaringene. I tillegg ville jeg gjerne høre om eventuelle endringer som hadde inntruffet i familienes liv. Selv om det var noen områder jeg var særlig opptatt av, som arbeid og jobbplaner, framskritt i norskspråklige ferdigheter og sosial deltakelse og nettverk (jf. foran), vegret jeg meg for å spørre altfor inngående om dette. Jeg ønsket ikke at intervjuene skulle framstå som en slags kontroll av om gratistilbudet hadde gitt en bestemt effekt. Jeg startet derfor med en åpen formulering om at jeg gjerne ville høre om hva som hadde skjedd i familiens liv siden sist, forutsatt at de hadde lyst til å fortelle meg om det. I de fleste tilfellene førte dette til lange og gode samtaler. Noen ganger kom vi også inn på helt andre temaer og hendelser enn det som hadde med arbeid, norskspråklig utvikling og nettverk å gjøre.

2.3 Presentasjon av familiene

De fjorten familiene i utvalget representerer seks ulike opprinnelsesland. De fra Pakistan utgjør den største gruppen (fire personer). Resten fordeler seg med en eller to familier fra henholdsvis India, Tyrkia, Somalia, Sri Lanka, Nord-Afrika, og fra tidligere Jugoslavia. Bortsett fra tre, som er hinduer, er resten muslimer.

På neste side følger en oversikt over familiene (representert ved fire-åringen og ved mor) og hvor mange samtaler jeg har hatt med hver av dem. Alle personene har fått nye navn. I tillegg hender det at jeg har forandret opplysninger som jeg betrakter som mindre viktige, for eksempel søskens kjønn og eksakte alder, nøyaktig beskrivelse av sykdommer og detaljerte opplysninger om hva slags jobb de har. Jeg er også tilbakeholden med å oppgi opprinnelsesland. Alt dette gjør jeg for at det ikke skal være mulig å kjenne igjen personene.

Fire av barna er gutter, resten jenter. Sammensetningen skyldes så langt jeg har oversikt, tilfeldigheter. Nasjonal opprinnelse og de andre utvalgsriteriene (se foran) hadde høyere prioritet enn barnas kjønn. Rekrutteringen til tilbudet varierer ikke med kjønn. Det er like mange jenter som gutter går i forsøksbarnehagen. Det er lite sannsynlig at barnas kjønn skulle påvirke mødrenes valg for eksempel om å gå ut i yrkeslivet eller ikke.

Barnets navn	Intervjuet høsten 2000	Intervjuet våren 2001	Intervjuet vår/høst 2002	Mors navn
Dinesh (gutt)	Ja	Ja	Ja	Sunila
Mahida (jente)	Ja	Ja	Ja	Habida
Sagaal (jente)	Ja	Ja	Ja	Kahdra
Defne (jente)	Ja	Ja	Ja	Fatma
Abiatha (jente)	Ja	Ja	Ja	Patmini
Noor (jente)	Ja	Ja	Ja	Nazia
Salin (jente)	Ja	Ja	Ja	Gulsum
Albina (jente)	Ja	Ja	Ja	Rasidie
Florentina (jente)	Ja	Ja	Ja	Sofia
Iram (jente)	Ja	Ja	Ja	Rabia
Sadia og Yasim (jente og gutt)	Ja	Ja	Ja	Hira
Rashida (jente)	Ja	Ja	Ja	Saba
Sarukan (gutt)	-	Ja	Ja	Sobisha
Karim (gutt)	-	Ja	Ja	Athene

To av familiene har jeg bare snakket med to ganger. Våren 2002 var flere av dem jeg skulle intervjuer «forsvunnet». Albinas familie hadde reist til hjemlandet på ferie. Irams familie var akkurat i ferd med å reise. Rashida hadde sluttet og angivelig flyttet. Defne hadde vært borte hele det siste året i barnehagen, men personalet mente hun og foreldrene ville komme tilbake til skolestart. Abiathas familie sto på flyttefot allerede for et år siden, og ga meg da sin framtidige adresse. Likevel lot det seg ikke gjøre å få kontakt med dem når tidspunktet for det tredje intervjuet var inne. Alle disse samtalenene måtte derfor utsettes til høsten 2002.

Da høsten kom fikk jeg raskt en avtale med Albinas far. Etter noen forsøk fikk jeg kontakt med Abiathas foreldre som ønsket meg velkommen til sitt nye hjem i en annen bydel i utkanten av Oslo. Storesøsteren til Defne kunne fortelle at Defne og foreldrene ikke ville komme tilbake fra hjemlandet før i oktober. Irams mamma fikk jeg tak i etter at den urdotalende assistenten hadde ringt jevnlig i to uker. Rashidas mamma oppnådde personalet ikke kontakt med. Hun hadde sluttet i barnehagen for et halvt år siden. I følge personalet bodde familien fremdeles i bydelen, ikke langt fra barnehagen. Først nærmere jul 2002 fikk jeg kontakt med moren til Defne og moren til Rashida.

De fleste jeg snakket med var mødre. Tre av familiene var representert ved fedrene. I ett av disse tilfellene hadde jeg truffet mor først, mens de to

siste samtalene var med far. I to av familiene var både far og mor med på alle samtalene. I en annen deltok begge foreldrene på den siste samtalen. Ingen av fedrene trengte tolk, men fem av mødrene gjorde det. Et par av mødrene som ikke hadde bedt om tolk, snakket så dårlig norsk at det var vanskelig å gjennomføre intervjuet. I det ene tilfellet ble problemet løst ved at datteren var hjemme og kunne oversette. I det andre løste noe av problemet seg ved å bruke lengre tid, samtidig som jeg bestrebet meg på å snakke enda saktere og tydeligere enn jeg ellers gjorde på intervjuene. I en av familiene foregikk samtalene på engelsk de to første gangene og på norsk den siste gangen.

3 Arbeid, språk og nettverk – tre nøkler til integrasjon

3.1 Innledning

Både i Stortingsmelding nr. 39 «Om innvandringspolitikken» (1987–88) og senere i Stortingsmelding nr. 17 «Innvandring og det flerkulturelle Norge» (1996–97) slår regjeringen fast at målet for integreringspolitikken er likestilling. Det vil si like rettigheter og like plikter for alle – både de som bor i Norge fra før, og de som flytter hit fra andre land. Skal det la seg gjøre må nykommerne få samme tilgang til utdanning og arbeid som bofaste nordmenn, hevdes det.

Samfunnsdeltakelse er forutsetningen for gjensidighet, toleranse og samarbeid mellom den norske befolkningen og de nye innvandrergруппene (Stortingsmelding nr. 39, 1987–88:10). På dette området gjelder ingen valgfrihet. De som flytter til landet for å bosette seg her, kan ikke velge å stille seg utenfor det norske samfunnet, for eksempel ved å la være å lære seg norsk, eller skaffe seg kunnskaper om det norske samfunnet, går det fram av meldingen.

I Stortingsmelding nr. 17 (1996–97:9) brukes integrering som betegnelse på en situasjon med full likestilling for alle, uansett etnisk opprinnelse. Målet for integreringspolitikken er at de nye innflytterne skal delta i samfunnet politisk, økonomisk og sosialt uten at det stilles krav om assimilering, det vil si krav om at de skal bli norske (ibid:10).

Det er mange forhold som bidrar til integrering, understreker kommunalkomiteen som behandlet Stortingsmelding nr. 17 (1996–97). Å beherske språket og ha tilknytning til arbeidslivet og/eller utdanningsfellesskapet har likevel en særskilt betydning for opplevelsen av å være integrert i et samfunn (Innst. S. nr. 225:19). Deltakelse er forutsetningen for at samfunnet skal kunne nyttiggjøre seg innvandrernes ressurser og erfaringer (Innst. S. nr. 225:5).

Nettverk trekkes frem som en viktig faktor som fremmer integrering (Stortingsforhandlinger nr. 37, 1996–97:4022). Siden både nettverk og deltakelse gjerne er en funksjon av å beherske språk og ha tilknytning til arbeidslivet, blir det det viktigst. Nedenfor ser vi nærmere på hva som er den alminnelige, politiske oppfatningen omkring disse såkalte nøklene til integrasjon.

3.2 Arbeidstilknytning og språkferdigheter

Arbeidsbegrepet blir ofte kritisert for å være snevert avgrenset til lønnsarbeid, mens det i virkeligheten rommer et bredt spekter av aktiviteter som består i å produsere og å reprodusere materielle og ikke-materielle forhold, inkludert relasjoner.

Likevel er det først og fremst lønnsarbeid som fremheves når temaet er integrasjon – uansett hvem målgruppen er. Å få flyktinger og innvandrere ut i lønnet arbeid har høy prioritet i norsk innvandringspolitikk, og det er lite politisk uenighet om dette målet. Arbeidsmarkedsstatistikken for innvandrere inneholder opplysninger om førstegenerasjonsinnvandrere. Det vil si personer som er født i utlandet av to utenlandsfødte foreldre (Lie, 2001: 66). Yrkesaktiviteten blant disse er lavere enn for nordmenn. Først og fremst gjelder det såkalte ikke-vestlige innvandrere. Det vil si personer fra Øst-Europa, Asia (inklusive Tyrkia), Afrika og Sør- og Mellom-Amerika (ibid: 66). Tilsvarende er arbeidsledigheten, særlig blant ikke-vestlige innvandrere, betydelig høyere enn for majoritetsbefolkningen. I august 2002 var den 9,2 prosent for alle innvandrergrupper i gjennomsnitt og 3,5 i resten av befolkningen. I august året før var arbeidsledigheten for de to gruppene henholdsvis 7,8 og 2,9 prosent. For innvandrere fra Afrika lå arbeidsløsheten fem ganger høyere enn for gjennomsnittsbefolkningen (Statisk sentralbyrå, 2002).

Andelen av de ulike innvandrergruppene som er i lønnet arbeid betraktes ofte som en indikator på vellykket integrering. Undersøkelser viser for eksempel at innflyttere fra Sri Lanka og fra Chile har høyest andel sysselsatte av alle ikke-vestlige innvandrergrupper (om lag 60 prosent), mens de som kommer fra Somalia har lavest (om lag 20 prosent) (Blom, 1998, kap. 4 og Lie, 2002, kap. 4). Det er også dokumentert at yrkesaktiviteten stiger med botid i Norge, de tre første årene har størst betydning. For ikke-vestlige innvandrere fortsetter botiden å virke inne på sysselsettingen til den når en topp ved sju år (Lie, 2002: 69).

Samfunnsdeltakelse innebærer å bidra til og å være med å utforme fellesskapet. Det skjer ved å være til stede, ved å delta og ved å produsere og skape. Samfunnsdeltakelse er således ikke avgrenset til lønnet arbeid. Likevel er det dette som innenfor offentlig politikk blir holdt fram som den viktigste formen for deltakelse. Den sterke vekten på den såkalte arbeidslinjen i arbeidsmarkedspolitikken de siste tiårene, er en indikator på hvor høyt denne typen deltakelse verdsettes.

Å få flyktninger og innvandrere ut i lønnet arbeid blir ansett både som et gode for samfunnet og den enkelte. Samfunnet er tjent med at flest mulig av den potensielle arbeidsstokken deltar i inntektsskapende arbeid, fordi det øker produktiviteten. Innvandrernes sysselsetting er i mange tilfeller avgjørende både for samfunnet som helhet og for deler av den offentlige økonomien. Det er derfor i alles interesse at personer med innvandrerbakgrunn deltar aktivt i utdanning og arbeidsliv, hevdes det i Stortingsmelding nr. 17 (1996–97:8).

For den enkelte innebærer arbeid inntekt og dermed mulighet for egen forsørgelse og økonomisk uavhengighet. I tillegg representerer det – i alle fall ideelt sett – mulighet for selvrealisering og deltakelse i et fellesskap. I Stortingsmelding nr. 17 (1996–97:13) hevder regjeringen at «arbeid er den viktigste arenaen for å bli en del av fellesskapet. Arbeid har en egenverdi ut over inntekt, i form av sosial tilhørighet og mulighet for å realisere evner og muligheter».

Men en persons yrkesaktivitet er bestemt av mange forhold. Kvalifikasjoner er en faktor, inkludert norskspråklige ferdigheter. Å beherske majoritetsspråket er ofte en forutsetning for deltakelse, ikke bare i arbeidslivet, men også sosialt og politisk.

Skal innbyggere med innvandrerbakgrunn gis de samme forutsetninger for å gå ut i arbeidslivet som den norske befolkningen, må de følgelig få anledning til å lære språket. Å begynne på språkkurs er ofte det første nødvendige steget på en yrkeskarriere i Norge. Blom (1997:19) viser i sin undersøkelse av ikke-vestlige innvandreres levekår at det er store forskjeller mellom menn og kvinners vurdering av egne norskspråklige ferdigheter. Langt færre kvinner enn menn sier de behersker norsk godt. Deltakelse i arbeidslivet er ofte den mest effektive måten å praktisere og videreutvikle norskspråklige ferdigheter på. Det er en viktig grunn til at mange språkkurs inkluderer praksisperioder.

Det er likevel ikke bare i forhold til arbeidslivet at kjennskap til det offisielle språket er viktig. Språkfellesskap er både et grunnlag for opplevelser og for samfunnsdeltakelse i videre forstand (Innst. S. nr 225: 19). Norsk-kunnskaper er også grunnleggende for å kunne orientere seg i samfunnet og utnytte de muligheter som finnes, inklusive å ivareta sine demokratiske rettigheter (Stortingsmelding nr. 39, 1987–88:48). Mangel på kjennskap til majoritetsspråket gjør det vanskelig å etablere kontakter og vennskap med personer utenfor ens egen nære krets (Blom, 1997:18).

Det er liten politisk uenighet om at kunnskaper i norsk er av fundamental betydning for integrering i storsamfunnet. Motsetningene mellom

partiene går på hvorvidt opplæringen i norsk skal være obligatorisk eller ikke (Stortingsforhandlinger nr. 37, 1996–97:4017).

I tillegg til kvalifikasjoner, vil motivasjon, helsetilstand og generell livssituasjon virke inn på en persons yrkesaktivitet. For noen inngår det å være i lønnet arbeid som en mer eller mindre selvsagt del av deres identitet. Det er ofte situasjonen for menn. Situasjonen er gjerne langt mer variert for kvinner. Tradisjonelt er det kvinner som har hovedomsorgen for barna. Arbeids- og tidsregnskapet for en familie med ett eller flere små barn som trenger tilsyn og pass, vil nødvendigvis være annerledes enn for familier som ikke befinner seg i den situasjonen. Når tidsbruk, krav til organisering og inntekter tas i betraktning, er det ikke sikkert det «lønner» seg at både far og mor er ute i jobb. Særlig ikke hvis mors jobb gir liten økonomisk avkastning. I noen tilfeller vil det være praktisk umulig for begge foreldrene å være i jobb. De som har små barn og mangler tilsyn, vil befinne seg i en slik situasjon. For noen av dem vil forsøksbarnehagen representere en mulig løsning.

Hva som i det enkelte tilfellet er grunnen til at mor velger å gå ut i arbeid eller ikke, vil variere med alle de ovennevnte faktorene. Hver av dem kan være tilstrekkelig til å avgjøre resultatet. Men det kan også være samspillet mellom faktorene som bestemmer om mor går ut i jobb eller ikke. For å forstå hva som virker inn på en persons yrkesdeltakelse, er det viktig å analysere hvilke forhold som i *konkrete tilfeller* (min utheving) har forhindret en positiv yrkesutvikling, hevdes det i Stortingsmelding nr. 39 (1987–88:55). Det er det vi skal gjøre i neste kapittel.

Hvordan er livssituasjonen for den enkelte familie? Under hvilke rammer treffer familiene sine valg – for eksempel om mor skal gå ut i arbeidslivet eller ikke? Hvilke overveielser og vurderinger utspiller seg i hvert enkelt tilfelle? Det er disse spørsmålene vi ønsker svar på.

4 Norskspråklige ferdigheter og arbeidsmarkedstilknytning

4.1 Innledning

Om mor er i jobb eller ikke kan ha sammenheng med praktisk livssituasjon, med kvalifikasjoner og motivasjon, og med ideologisk innstilling til å delta i yrkeslivet.

Den politiske retorikken og resonnetet om at deltakelse i arbeidslivet er positivt for den enkeltes integrasjon i samfunnet, gjelder like mye kvinner som menn. Sysselsettingen blant norske kvinner, spesielt kvinner med barn, har steget betydelig de siste tiårene. I dag er 62 prosent av gifte, norske kvinner med barn i alderen 0–15 år, i arbeid. Tilsvarende tall for ugifte mødre er 58 prosent (Kitterød og Kjelstad, 2002). I takt med utviklingen har også forventningene til kvinners deltakelse i lønnsarbeid økt. Muligheten for såkalt overgangsstønad for kvinner som er aleneforsørgere, ble således redusert fra ti til tre år i 1998 (Stortingsmelding nr 35, 1994–94).

Kjønnsforskjellene i yrkesaktivitet blant ikke-vestlige innvandrere er mye større enn for den norske gjennomsnittsbefolkningen. Kvinner som har flyttet til Norge fra ikke-vestlige land kommer senere inn på arbeidsmarkedet enn deres mannlige landsmenn gjør. Generelt gjelder det at sysselsettingen blant innvandrere øker med botid i Norge. Også blant førstegenerasjons ikke-vestlige innvandrerkvinner gjør den det (Blom, 1998, Lie, 2002).

Mange av kvinnene som emigrerer til Norge er verken vokst opp med forventninger om en fremtidig yrkesrolle eller forberedt på det gjennom utdanning. De som snakker lite eller ikke noe norsk, har dessuten ofte et stort handikap på det norske arbeidsmarkedet. Av kvinnene jeg intervjuet (i forbindelse med denne og de to andre evalueringen), behersket om lag en tredel norsk (Nergård, 2002:173). Et av målene med forsøket var at det «skulle sees i sammenheng med norskopplæring for mødre» (jf. prosjektplanen). Følgelig er det interessant å kartlegge mødrenes status på dette området også.

For den som ikke er i arbeid, og ikke er tvunget til å jobbe av økonomiske grunner, vil motivasjon være viktig for avgjørelsen om man skal gå ut i arbeidslivet eller ikke. Motivasjon avhenger av interesse og selvtillit. Har mor lyst til å jobbe og tro på at hun vil lykkes i en jobb? Motivasjon avhenger også av forventninger til utbytte, enten det dreier seg om inntekt,

sosial kontakt eller mulighet for egenutvikling m.m.. Er pengene mor vil tjene verdt strevet med å organisere barnetilsyn og å komme seg av gårde? Vil jobben gi kontakter og tilhørighet til et fellesskap? Hvilke muligheter gir den for egenutvikling og for å lære, for eksempel mer norsk?

Ideologisk innstilling kan også virke inn på valget om å gå ut i arbeidslivet. I noen familier vil kanskje far, mor eller begge ha som grunnholdning at mors hovedansvar er hjemmet, og at det er der hun bør yte sin innsats.

Det er mødrene som er i fokus i dette kapitlet. Siden det som regel er de som har hovedansvaret for barna, får tilbudet om gratis barnehageplass størst konsekvenser for dem. At fedrene ikke er i lønnet arbeid fordi de må ta ansvaret for barn, er mindre sannsynlig.

Skal man følge en handlingsrekkefølge (jf. kap. 1.2) må man nødvendigvis gå kronologisk til verks. Datapresentasjonen nedenfor er basert på det. Jeg beskriver mødrenes norskspråklige kompetanse og situasjon på arbeidsmarkedet ved de tre intervjuetidspunktene (høsten 2000, våren 2001 og våren 2002). Deretter drøfter jeg betydningen som tilbudet om barnehageplass har hatt for hvordan utviklingen på disse to områdene har forløpt. Videre skal vi se hvordan de mødrene som går ut i jobb, opplever jobben. I intervjuene spurte jeg også om ektefellens arbeidssituasjon. Avslutningsvis i kapitlet kommer jeg inn på fedrenes arbeidstilknytning.

4.2 Mødrenes arbeidstilknytning

Når man studerer en prosess er det naturlig å begynne med å beskrive situasjonen ved starttidspunktet. Her vil det si *før* familiene fikk tilbud om gratis barnehageplass. På dette tidspunktet var alle mødrene i utvalget, med ett unntak, hjemmeværende. Unntaket var *Gulsum*, moren til *Salin*, som var i full jobb. *Gulsum* er delvis vokst opp i Norge. Hun begynte å arbeide etter at hun hadde fullført grunnskolen, avbrutt av perioder med arbeidsledighet, barnefødsler og perioder som hjemmeværende da barna var små. *Salin* er minstejenta i familien.

I utgangspunktet er det rimelig å anta at yngste barns alder vil ha betydning for mors arbeidstilknytning. Undersøkelser av den norske gjennomsnittsbefolkningen viser at jo yngre barna er, jo lavere andel av mødrene er yrkesaktive, og jo færre timer er de sysselsatt per uke (Ellingsæter m.fl., 1997). Hvis familiene i utvalget har ett eller flere barn under fire år, frigjør ikke gratistilbudet mor fra barnetilsyn, med mindre far eller andre passer de små. Barnehageplass er dyrt og kan være vanskelig å få. Når ingen av fireåringene hadde plass i barnehagen denne høsten 2000, er det lite sannsynlig at deres yngre søsken har det.

Ikke bare barnas alder, men også familienes størrelse kan virke inn på mors yrkesaktivitet. Det krever vanligvis mer å ha omsorg for fire eller fem barn enn for ett eller to. Det som har størst innvirkning på norske kvinners sysselsetting, er utdanning; jo mer utdanning, jo høyere yrkesdeltakelse (Jensen, 2000). Mens 83 prosent av kvinnene med høgskole og universitetsutdanning var i jobb i 1996, var tilsvarende tall for dem med fullført grunnskole 54 prosent (Jensen, 2000:24).

Jeg spurte ikke mødrene systematisk hva slags utdanning de hadde, men ofte kom det fram likevel. Med unntak av tre², dreide det seg om grunnskole eller om delvis fullført grunnskole. Flere bemerket at på den tiden de gikk på skole, omfattet dette langt færre år enn den ni-årige (nå tiårige) norske, obligatoriske opplæringen.

Lavt utdanningsnivå gir i seg selv grunn til å begrense forventningene til hvor mye gratistilbudet vil bety i forhold til å endre mødrenes tilknytning til arbeidslivet. Både motivasjonen får å gå ut i arbeidslivet og for å lære språk, påvirkes rimeligvis av utdanningsnivå.

Høsten 2000. Fireåringene begynner i barnehagen

Ti av familiene har ett eller to barn under fire år. Ingen av disse har plass i barnehage. Flere har barn som er så små at mor, hvis hun var i inntekts-givende arbeid, ville være berettiget til lønnet permisjon. Under vanlige omstendigheter får ikke så små barn plass i barnehage.

Å ha barn som er yngre enn fire år, er ikke ensbetydende med at ikke begge foreldrene kan jobbe. Det krever imidlertid at behovet for barnetilsyn løses. Moren til Abiatha, *Patmini*, går ut i arbeidslivet for første gang den høsten som datteren starter i forsøksbarnehagen. Det vil si, hun har hjulpet litt til i forretningen som mannen drev for en tid siden. *Patmini* har bodd i Norge i seks år og gått på norskopplæring de to siste årene. Hun deltok også på AMO-kurs, og ble tilbudt praksis på sykehjemmet hvor hun nå er ansatt i halv stilling. Organiseringen med å levere og hente Abiatha samt tilsyn av minstegutten på halvannet år, lar seg gjøre fordi hennes mor er på seks måneders norgesbesøk. Bestemor passer lillebror, som selvsagt også må være med når Abiatha skal følges til barnehagen. Avleveringen lar seg gjennomføre ved hjelp av litt ekstraservice fra barnehagens personale. De henter Abiatha ved inngangsdøra, slik at bestemor og lillegutt slipper å forsere alle trappene. Etter endt dag plukker far opp Abiatha på vei hjem fra jobb.

² Sunila, moren til Dinesh, Saba, moren til Rashida og Rasidie, moren til Albina.

Mammaen til Dinesh, *Sunila*, har med seg en liten baby på den første samtalen vår. *Sunila* kom til Norge for kort tid siden. Hun rakk å få med seg noen måneders språkkurs før minstemann ble født. Foreløpig snakker hun bare i form av enkeltord. Hun gleder seg over det nye barnet, men legger smilende til at nå venter hun på at han skal bli stor nok til at hun kan fortsette med språkstudiene. Det er det første steget i hva hun kaller «step by step»-planen for å komme ut i arbeidslivet. Sunilas mål er å få seg jobb, helst innenfor områder hvor hun kan bruke utdanningen fra hjemlandet. Sunila vet ikke på det nåværende tidspunktet hvor lenge familien blir i Norge, minimum tre år, men det kan bli lenger. Det usikre og korte tidsperspektivet synes likevel ikke å dempe motivasjonen for å lære norsk: «Det skader ikke å lære et språk,» mener Sunila.

Mammaen til Rashida, *Saba*, er nettopp begynt på norskkurs for andre gang den høsten som Rashida har fått plass i barnehagen. Forrige gang måtte hun slutte fordi hun ble gravid. Foreløpig snakker Saba svært lite norsk. Drømmen er å beherske språket flytende og få seg jobb: «Ikke som rengjørere, men på kontor eller slik som hun,» sier *Saba* og nikker mot tolken som sitter ved enden av bordet. Saba har to barn som er yngre enn Rashida, de er ett og to år gamle.

Sofia, mammaen til Florentina, kom til Norge som jentunge og fullførte grunnskolen her. Hun jobbet flere år før hun fikk barn og kan godt tenke seg å begynne igjen, forteller hun. Også etter at Florentina ble født, jobbet hun en periode. Men som tobarnsmor ble det vanskeligere å få til. Hennes mann har tidlig-skift og sover derfor noen timer midt på dagen. Han er lite innstilt på at Sofia skal ta jobb allerede nå. Barnestell forstår han seg lite på, hevder han i følge Sofia.

For Saagals mamma, *Kahdra*, synes utsiktene til å starte i jobb ennå langt fram. Hun er alene med fire barn i alderen ti måneder til sju år. Det er mer enn nok å gjøre. Kahdra synes livet er hardere her i Norge enn det hun er vant til fra hjemlandet. Der er de ofte mange kvinner om å ta ansvaret for barna. Mannen kan jobbe og tjene penger, og moren kan få litt fri av og til. Her i Norge må to personer sørge for alt sammen selv, barna, husarbeidet og å tjene penger. Kahdra har lite familie i Norge. Hun har ingen tidligere jobberfaringer, men har lyst til å gå ut i arbeid «når bare babyen blir større». Kahdra startet på norskkurs da hun kom for åtte år siden, men snakker etter eget utsagn ikke særlig godt. Hun har bedt om tolk til intervjuet. Planen er å begynne på kurs igjen straks minstejenta blir større.

Moren til Abina, *Rasidie*, er også hjemmeværende med de to minste på tre og to år. Foreløpig ser hun ingen muligheter for å realisere drømmen om

å starte på norskkurs igjen, men gir klart uttrykk for at hun er rede straks det overhodet byr seg en anledning. Rasidie ønsker å begynne å jobbe.

Mammaen til Iram, *Rabia*, har også to små hjemme etter at Iram begynte i barnehagen. Rabia var ferdig med grunnskolen da hun kom til Norge for ti år siden. Hun gjennomførte vel 500 timer med norskopplæring på Rosenhoff før hun giftet seg. Hun søkte også og kom inn på AMO-kurs. I intervjuet bruker vi tolk, Rabia forteller at hun kan litt norsk, men får sjelden praktisert det. Hun har lyst å lære mer og ønsker å gå på kurs. Dels fordi det er godt å komme seg ut, dels med tanke på fremtiden – hvis hun skulle komme til å ta seg en jobb. Moren hennes har tilbudt seg å passe de to minste, men Rabia foretrekker å vente til babyen blir ett år. «Da kan jeg tenke meg det,» sier hun bestemt.

En del av mødrene får frigjort tid når fireåringen er i barnehagen, i hvert fall de som ikke har flere små som trenger tilsyn. De fire timene fylles likevel fort opp: «Jeg bruker dem til å handle, gjøre rent og forberede maten,» er omkvedet. At fireåringen er borte 4 timer om dagen, er derfor langt fra ensbetydende med fritid, skjønt et par av dem nevner at det også gir en kjærkommen mulighet for å ta hensyn til egne behov og ønsker, for eksempel hvile.

Mammaen til Mahida, *Habida*, har bodd i Norge i sju år, men snakker ikke norsk, forteller hennes mann, Zain. «Hun har ikke tid til å lære seg norsk,» forklarer han. Riktignok er alle barna opptatt med skole og barnehage nå, «men når mann og fire barn skal av gårde om morgenen og hjem til middag etter endt dag, er det nok å ta seg til hjemme,» konstaterer Zain, og legger til: «Noen må være hjemme. Tenk om det skjer noe med barna når de er på skolen og må hentes!»

Mammaen til Noor, *Nazia*, har det også travelt, forteller hun. Nazia har bodd i Norge i 13 år nå. Hun rakk noen måneder på Rosenhoff språkskole før omsorg for hjem og barn tok all hennes tid. Hun kan nok norsk til å klare seg i butikken, forteller hun. Men skal hun til legen eller lignende, for eksempel på intervju med meg, bruker hun tolk. Ønsker hun å lære seg mer norsk, eller synes hun at hun klarer seg med det hun kan, spør jeg. «Egentlig gjør jeg ikke det,» svarer Nazia, «men på grunn av familiesituasjonen min er det ikke så lett å få det til». Nazia har fire barn. Den eldste er 11 år. «Jeg tenker sånn at når barna mine blir større...» legger hun til uten å konkludere nærmere. Å gå ut i arbeidslivet er likevel ikke aktuelt. «Min mann vil ikke at jeg skal jobbe,» sier Nazia.

Moren til tvillingene Sadia og Yasim, *Hira*, har heller ingen mindre barn hjemme. De to eldste er 9 og 15 år. Hira har bodd i Norge i ti år, men

snakker så å si ikke norsk. Det lille hun kan, har hun lært av barna, forteller hun. Desto mer takknemlig er hun fordi en av de ansatte i barnehagen er urdotalende. Hira har allerede meldt seg på norskkurs, og planlegger å starte så snart hun blir litt bedre av giktsmertene og astmaen som hun plages med.

Defne er også minstejenta i huset. De andre barna er så store at de ikke trenger mor så mye i det daglige. Kunne *Fatma* tenke seg å begynne i jobb, spør jeg? «Jeg har lyst, men det passer ikke for meg,» svarer hun. Når jeg ber henne utdype utsagnet, peker hun på det lyse, blomstrede hodeplagget hun har på seg og sier: «Det er noen jobber jeg liker, men da må jeg ta av sjalet,». Fatma søkte en gang på en sekretærjobb hvor de etterspurte en med hennes morsmål. Fatma er sikker på at det var hodeplagget som gjorde at hun ikke fikk jobben. Ingen sa noe om det direkte, men «de snakket om Koranen og sånn. De snakket litt rart...» minnes hun. Hun innrømmer at hun relativt store problemer med norsken, men mener likevel det ikke hadde noe med saken å gjøre i dette tilfellet. Hun kjenner også andre som har hatt tilsvarende opplevelser. Sjal er ikke populært blant norske arbeidsgivere, konstaterer Fatma.

Siden *Gulsum*, mor til Salin, har fulltidsjobb og arbeidstid fra kl. 08 til kl. 16, kan hun verken bringe eller hente datteren i barnehagen. Det kan heller ikke mannen, derfor er de avhengige av at mormor gjør det. Gulsum medgir at det ofte er travelt og slitsomt med full jobb. Stort sett faller også alt husarbeidet og ansvaret for barna på henne, konstaterer hun litt oppgitt. Hun ønsker likevel ikke å slutte å jobbe. Både å tjene egne penger, som hun nå er blitt vant til, og dagsrytmen som følger med det å gå på jobb, tiltaler henne. Alternativet for Gulsum er å få en annen jobb. Hun drømmer om å starte for seg selv – gjerne et lite konditori. Hun drømmer også om å ta utdanning. Det vil gi mulighet for et mer variert og innholdsrikt arbeid, mener hun.

Våren 2001. Barna er snart ferdig med det første året i barnehagen

Fra mor får ideen til å starte på norskkurs eller ta seg jobb, til ideen blir realisert, kan det gå lang tid. For noen kan tilbudet om gratis barnehage representere en viktig tilskyndelse i retning av å realisere planene. Det resulterer likevel ikke nødvendigvis i at mor begynner på kurs eller i jobb samme høst som fireåringen er på plass i barnehagen.

Kanskje må hun først overbevise seg selv om at hun virkelig har lyst til å gå på kurs eller å jobbe, og om at hun kommer til å klare det. Alle mødrene jeg intervjuet har gått på norskkurs, minst én gang. Noen lærte norsk, andre ikke. Uansett hvor gode grunner de hadde for å slutte, kan slike erfaringer

reduere motivasjonen for å starte på nytt. Noen faktorer har hun selv kontroll med, andre rår hun lite over, for eksempel barnas helbred og sykdom. Derfor kan hun antagelig i mange tilfeller med rette lure på om hun vil klare det denne gangen.

Skal mor begynne på språkkurs, må hun finne ut hvor og når kurset foregår og melde seg på. Kan hende kan de ansatte i barnehagen hjelpe henne, men prosedyrene for dette har vært uklare og fungert litt tilfeldig (Nergård, 2002: 185). For å oppnå å få jobb kreves ofte enda mer informasjon og pågåenhet. Få av mødrene har arbeidserfaring fra før, og er derfor lite vant til å forholde seg til arbeidsmarkedet. Kanskje må mor også overbevise far og eventuelt resten av familien om at dette er det riktige tidspunktet for å begynne på kurs – eller gå ut i jobb. Uten oppslutning og samarbeid fra deres side, vil overgangen og gjennomføringen lett bli for krevende.

Våren 2001 er det gått nesten et år siden fireåringene begynte i barnehagen. Hva har skjedd med de fjorten mødrene og deres planer om jobb eller språkkurs? Jeg presenterer mødrene i samme rekkefølge som forrige gang (ovenfor).

Patmini, moren til Abiatha, som begynte i halvdagsjobb på et sykehjem da Abiatha startet i barnehagen, fortsetter i samme stilling.

For *Sunila*, moren til Dinesh, bød året på triste overraskelser. Svigerfar døde brått og uventet. Det gjorde at Sunila og resten av familien måtte dra til hjemlandet, og ble der i tre måneder. Riktignok hadde hun ikke regnet med å begynne på norskkurs uansett, men planen var å studere på egenhånd. Det ble det følgelig ikke noe av. Nå har Sunila fått plass på kveldskurs. Mannen skal passe barna. Men når lillebor blir tre, skal han i barnehage, slår Sunila fast. Kanskje allerede fra han er to, legger hun til. Ønsket om å få seg jobb har ikke fortapt seg, selv om det fremdeles er usikkert hvor lenge oppholdet i Norge varer.

Saba, moren til Rashida, befinner seg i hjemlandet for tiden. Jeg får derfor ikke snakket med henne før i begynnelsen av september 2001. Da har Saba på nytt begynt på norskopplæring. Det er tredje gang. Forrige gang måtte hun slutte fordi hun og familien plutselig ble nødt til å reise til Pakistan fordi hennes mor ble alvorlig syk. Når de først var der, ønsket de også å få med seg bryllupet til mors fetter. Til sammen var Saba borte i fem måneder. Det førte til at hun mistet plassen på norskkurset. Nå har hun fått beskjed om at dette er hennes siste sjanse – i hvert fall på lenge. «Den må jeg bare ikke miste,» sier Saba og forteller om et krevende stafettliv som omfatter stor innsats både fra henne og mannen. Om morgenen må de to

yngste barna være med mor og følge Rashida i barnehagen. I det mannen kommer hjem et par timer senere, løper Saba på norskkurs. Han på sin side rekker akkurat å gjøre de to minste ferdige til å komme av gårde for å hente Rashida. Saba er likevel svært innstilt på å fullføre kurset denne gang. Drømmen er fremdeles å komme ut i jobb.

Sofia, moren til Florentina er fremdeles hjemmeværende, men gjentar at hun ønsker å begynne å jobbe så snart veslejenta er større. «Hvis jeg er hjemme jobber jeg hele tiden, men tjener ingen penger. Det er bedre å ha kontroll over livet. Nå lever jeg uten regler og planlegging. Det blir bare rot. Jeg blir sur og stressa og får mange rare tanker fordi jeg ikke har kontakt med andre mennesker.» Som eksempler på slike tanker nevner Saba frykt for at hennes mann skal begynne å se på andre kvinner. Sofias mann synes fremdeles ikke barna er store nok til at Saba bør gå ut i jobb. Familien har heller ingen økonomiske problemer som gjør det påkrevet. Etter at Sofia sluttet å jobbe opplevde hun det ubehagelig å være avhengig av mannens penger: «Jeg var vant til å bruke kort, ikke gå rundt med en bestemt sum,» forteller hun. Problemet løste seg likevel raskt. Hennes mann var slett ikke påholden, men overlot kredittkortet uten innsigelser. Sofias drøm er imidlertid å kjøpe egen leilighet. Skal de klare det, må hun også ha inntekt.

Minstegutten til *Kahdra*, mor til Sagaal, blir snart to år. Planen er at han skal begynne i barnehagen når han er tre. I det daglige har Kahdra mer enn nok med ansvaret for de fire barna hun fremdeles er alene med. Barnas far bor i byen. Det hender han kommer innom, men Kahdra har ingen jevnlig hjelp fra ham. Kahdra tenker fremdeles på å få jobb en gang. «Det er veldig viktig. En dag må jeg gjøre det,» sier hun.

Mammaen til Albina, *Rasidie*, har ikke tid å treffe meg denne gangen. Hun er nemlig på jobb. Hennes mann, Petrit, kommer i stedet. Han forteller at hans kone begynte på norskkurs ikke lenge etter at Albina startet i barnehagen. Besteforeldrene, som bor i samme hus, passet de to minste, og gjør det fremdeles. Rasidie gikk bare en kort tid på kurset. Egentlig ville hun ha fortsatt, men en venninne tipset henne om ledig jobb i firmaet der hun selv var ansatt. Rasidie søkte og fikk jobben. Den lot seg ikke kombinere med språkstudier. Petrit ble overrasket da kona fortalte ham at hun ønsket å gå ut i jobb så snart. Han forsto det likevel godt fordi han husket hvor mye det betydde for ham selv å komme i arbeid. «Man blir kjent med samfunnet på en helt annen måte,» forklarer han. Dessuten førte det til kjempeframskritt i norsk. Det er ikke pengene, men det sosiale som er den viktigste grunnen til at Rasidie ønsker å jobbe, mener Petrit. «Hele livet hennes i Norge har vært leiligheten og barna – og en og annen venninne. Det er alt. Hun hadde store

problemer. Jeg prøvde å hjelpe henne, men jeg var opptatt på jobb det meste av tiden,» forteller han.

For mammaen til Iram, *Rabia*, er det ikke så mye som har forandret seg. De to minste er ennå ikke tre år. Rabia har fremdeles brevet om at hun er kommet inn på AMO-kurs, men det dukker stadig opp nye problemer som gjør det nødvendig å utsette planen om å begynne, forteller hun. Den minste gutten pådro seg flere bruddskader da han falt ned trappa tidligere i høst. Det har krevd og krever fremdeles spesiell pleie hjemme og en rekke besøk hos lege og fysioterapeut. I tillegg har Rabias mor, som bor like ved, vært syk i vinter.

Fem av mødrene ble fristilt for barnetilsyn da fireåringen begynte i barnehagen. La oss se hvordan det går med disse:

For moren til Mahida, *Habida*, er situasjonen den samme, forteller hennes mann, Zain. Hun har like dårlig tid som før. Zain skynder seg å understreke at for hans del må hun gjerne begynne på språkopplæring, hvis hun rekker det ved siden av alle andre gjøremål. Selv har han vanskelig for å tro det. Er det ensomt for kona å bo her når hun ikke snakker norsk, spør jeg. Zain tror ikke det: «Hun har en søster og en bror her, fire barn og meg. Det er nok for henne,» sier han, men forteller også at hun inn i mellom lengter tilbake til hjemlandet.

Har *Nazia*, moren til Noor, vurdert å bruke de fire timene Noor er i barnehagen til å gå på norskkurs, spør jeg. Problemet er det samme som sist svarer hun: Tiden strekker ikke til. Når hun har fulgt Noor i barnehagen er det masse som skal gjøres. Det hender hun og mannen får tid til en kaffe-stund og en kjærkommen prat, ellers går timene med til å rydde og vaske opp, handle og forberede maten til barna kommer hjem. Da har de bare et par timer på seg før de skal være i moskeen. Slik er den daglige rutine hjemme hos Noor. «Klart jeg har lyst å lære mer norsk. Hvis barnehagen var åpen seks timer for dagen, hadde mulighetene vært større,» sukker Nazia.

Denne gangen møter jeg mor til Defne, *Fatma*, alene, uten at den eldste datteren er til stede. Fatma har ikke bedt om tolk, slik hun heller ikke gjorde i det første intervjuet. «Når jeg er sammen med norske, snakker jeg litt bedre enn når jeg er sammen med noen fra mitt eget land. Hvis datteren eller mannen min er til stede, snakker jeg helt feil. Jeg vet ikke hvorfor,» sier hun leende. Fatma mener at hun har fått litt øvelse i å snakke norsk i barnehagen, siden ingen ansatte har samme morsmål som henne. Vi kommer gjennom samtalen med en del problemer underveis.

Året har vært travelt for Fatma. Hun forbereder bryllup for sin eldste datter. En hel leilighet skal utstyres. Det er tradisjon i hennes land. Servering

til 400 gjester skal planlegges. Bryllupet skal holdes i hjemlandet, ikke i Norge. Forrige gang nevnte Fatma at hun hadde lyst til å gå på norskkurs. Nå er hun kommet fram til at det likevel ikke lar seg gjøre. Hun må lage mat til Defne. Mannen kan ikke det. Han skjønner seg ikke på hva han skal handle eller på noe som har med husarbeid å gjøre, hevder Fatma. For et par måneder siden ble Fatma spurt om hun kunne tenke seg å vikariere i barnehagen. «De vil ha mange forskjellige innvandrere,» forklarer hun, men legger til at hun avsto å søke. Hun blir sliten av å jobbe med barn. Egentlig kunne hun godt tenke seg å jobbe sammen med norske, men mener at hun da må hun ta av hodeplagget. Det vil hun ikke. I butikker eller i det offentlige kan man ikke bære sjal, hevder Fatma. For vaskehjelpere er det greit, det vet hun. Men vaske vil hun ikke: «De norske tenker at innvandrere bare jobber som vaskehjelp,» sier hun. Hun har lyst til å jobbe på sykehjem. Men med bare fem års skolegang vurderer hun sjansene som små.

Heller ikke for *Hira*, moren til tvillingene, Sadia og Yasmin, har situasjonen forandret seg. Tiden ungene er i barnehagen bruker hun til å arbeide hjemme. «Man blir aldri ferdig med husarbeid,» sier hun. Dessuten har hun fremdeles store problemer med helsa. Hun meldte seg på norskkurs i fjor, før ungene startet i barnehagen, men fikk aldri svar. En gang hun var i nærheten av skolen, stakk hun oppom. Uheldigvis var ikke rektor der. Nå er det snart sommerferie, så nå får det vente, mener Hira. Hun var også innom en annen skole og fikk pensumbøker der. Kanskje kan hun begynne å lese litt på egenhånd, sier hun litt prøvende.

Gulsum, mor til Salin, er i samme jobb som før. Etter at vi snakket sammen forrige gang, søkte hun på en privat markeds-skole, med kveldskurs to ganger i uka. Det kostet 40 000 i året. Barnevakt regnet hun med å ordne ved at hennes mor og hennes mann, som for tiden er arbeidsledig, ville ha trådt til. Gulsum var villig til å satse mye på å omskolere seg, men fikk aldri svar på henvendelsen sin. Hun har ikke videregående skole og lurert på om det var derfor de ikke lot høre fra seg.

Jeg treffer også to nye familier denne gangen. Det er moren til Karim, *Atene*, og faren til Sarukan. Atene bringer en månedsgammel baby med seg. Hun har bodd i Norge i seks år og har ingen problemer med å gjennomføre intervjuet på norsk. Selv er hun likevel langt fra tilfreds med språkferdighetene sine. Derfor startet hun da også på kurs for viderekomne straks Karim fikk barnehageplass, men måtte slutte da den minste ble født. Athene har foreløpig ingen planer om yrkeskarriere. «Jeg har ikke bestemt meg,» konstaterer hun, samtidig som hun gir uttrykk for stor lyst til å gå på datakurs, lære engelsk, og prøve seg i praksis, slik AMO-kursene tilbyr.

Faren til Sarukan forteller at det ikke er aktuelt for hans kone, *Sobisha*, å tenke verken på norskkurs eller på arbeidslivet for tiden. Hun er hjemme med småsøsknene til Sarukan, som er henholdsvis tre og ett år gamle. Hun startet på norskkurs da hun kom til Norge for fem–seks år siden, men rakk bare noen få måneder før det første barnet ble født. Hun har problemer med å gjøre seg forstått i barnehagen, og ingen av dem som jobber der snakker morsmålet hennes.

Våren 2002. Barna er i ferd med å avslutte oppholdet i barnehagen

Ved dette tidspunktet er det gått nesten to år siden fireåringene begynte i barnehagen. To år skulle være tid nok til å områ seg til for eksempel å komme i gang med norskkurs. To år er også lenge nok til at midlertidige problemer eller akutte situasjoner, som flytting, en nødvendig reise til hjemlandet eller lignende, er gjort unna. På den andre siden er ikke to år alltid lang nok tid til å forandre den daglige livssituasjonen slik at den blir mindre travel, eller slik at for eksempel helseproblemer blir kurert. Uansett grunnene, er det nærliggende å spørre om mødrene som ved dette tidspunktet verken er begynt på norskkurs eller i jobb, noensinne kommer til å gjøre det.

Nedenfor skal vi se hva som er situasjonen for de fjorten mødrene ved tidspunktet for vår tredje og siste samtale. To av dem får jeg først ikke tak i. Det gjelder *Saba*, moren til Rashida. Rashida sluttet i barnehagen litt ut på høsten det andre året. *Fatma*, mor til Defne, er fremdeles i hjemlandet. Defne skulle komme tilbake til skolestart, men i oktober er Fatma og datteren ennå ikke returnert. Langt ut på høsten får jeg likevel kontakt med henne og gjort en avtale om intervju.

Nedenfor skal vi se hvem av mødrene som nå er i arbeid, hvem som går på norskopplæring, og hvem som befinner seg i samme situasjon som de gjorde da fireåringen begynte i barnehagen.

Denne våren 2002 er seks av mødrene i jobb: Gulsum, Patmini, Rasidie, Sunila, Sofia og Saba. Fire av dem er gått ut i jobb i løpet av toårsperioden.

Gulsum har samme jobb som før. Ønsket om å finne noe annet har så langt forblitt en drøm. Nå står hun imidlertid i fare for å miste jobben, fordi firmaet innskrenker. Ledelsen har allerede varslet henne. Gulsum tar situasjonen med stor fatning. Hun øyner sjansen for å starte på en ny yrkeskarriere: «Jeg har jobbet her lenge nå. Jeg hadde planer om å begynne på noe annet, men torde ikke å slutte i den faste jobben min. Får jeg sparken nå, får jeg sjansen til å begynne på skole eller gjøre noe nytt, så jeg er ikke lei meg,» sier hun med et smil. Gulsum bekymrer seg litt for økonomien, men tror det også kommer til å ordne seg. For tiden får hun ekstra støtte fra det

offentlige siden hun nå er separert. Hennes eksmann bor like ved. «Han ser og følger opp barna mye bedre nå enn før,» sier Gulsum. Hun synes på mange måter at hennes privatsituasjon har endret seg til det bedre.

Patmini, mor til Abiatha, fortsetter i jobben hun startet i da Abiatha begynte i forsøksbarnehagen. Hun har fremdeles halv stilling. Hun foretrekker det nå som ungene er små. Jobben er ikke fast. Ansettelsen gjelder for seks måneder av gangen. Patmini er lei av det, og ønsker større grad av forutsigbarhet. Hun kunne også godt tenke seg mer utdanning, men sier det får være til barna blir større. Nå synes hun ikke hun har overskudd til å lese om kveldene.

Mammaen til Albina, *Rasidie*, er i samme jobb som den hun begynte i etter norskkurset. Også denne gangen er det hennes mann, Petrit, som møter meg, fordi Rasidie er på jobb. Hun har fast stilling nå, og er nestleder på avdelingen i cateringfirmaet hvor hun jobber, forteller han.

Denne gangen foregår intervjuet med *Sunila*, moren til Dinesh, på norsk. Sunila er også begynt i jobb – som assistent på en skoleklubb. Hun har arbeidet der snart et halvt år. Som planlagt startet hun på norskkurs høsten 2001. Da hun var ferdig med det første kurset, så hun en plakat med tilbud om AMO-kurs, inkludert en måneds arbeidspraksis. Sunila meldte seg på. Etter å ha fullført dette kurset søkte hun flere jobber, men fikk ingen. Hun startet derfor på nytt norskkurs, men like etter ble hun oppringt fra en av arbeidsplassene hun hadde søkt. De tilbød jobb, foreløpig fram til sommeren. Sunila begynte dagen etter. Jobben lot seg ikke kombinere med fortsatte språkstudier. Problemet med barnetilsyn løste familien ved at farmor var på seks måneders opphold i Norge. Dinesh var allerede begynt i heldagsbarnehage. Han gikk bare et år i forsøksbarnehagen fordi familien flyttet.

Sofia, moren til Florentina, har også fått ønsket sitt om å komme ut i jobb, oppfylt. En venninne ringte henne og spurte om hun kunne vikariere noen dager i rengjøringsfirmaet hvor hun selv jobbet. Sofia har vært der to måneder nå, men er ikke ansatt. Oppdragene får hun fra dag til dag. Det er greit nok, synes Sofia – i alle fall foreløpig.

Saba, moren til Rashida, snakker norsk i telefonen med meg når jeg får kontakt med henne nærmere jul (2002). Grunnen til at familien tok Rashida ut av forsøksbarnehagen selv om hun hadde mer enn et halvt år igjen, var at det neste barnet fikk plass i en barnehage like ved. Det ble for strevsomt å bringe dem to forskjellige steder. Rashida fikk etter hvert plass i samme barnehage, men etter en stund sluttet begge barna der. I stedet valgte Saba og hennes mann en dagmamma som bor i samme blokk og som kommer fra samme land som dem selv. Det var mer praktisk og rimeligere. Etter å ha

gått på norskkurs to, tre måneder, fikk Saba tilbud om praksisplass som ryddehjelp på et skolekontor. Meningen var at hun skulle fortsette på norskkurs senere, men så fikk hun tilbud om fast jobb i samme rengjøringsfirmaet som hennes mann jobber i. Saba jobbet i tre måneder før hun ble sykemeldt. Hun skal straks nedkomme med sitt fjerde barn. Det var ikke planlagt, betror mannen meg. Saba er oppgitt over at drømmen om å lære seg godt norsk, synes så vanskelig å nå. Riktignok er hun kommet et steg videre. Hun forstår mye av det jeg sier, men har vansker med å snakke, forteller hun. Hennes mann oversetter etter beste evne.

Nazia, Hira, Habida og Fatma ble alle frigjort fra barneomsorg fire timer hver dag etter at deres respektive fireåringer begynte i forsøksbarnehagen.

Nazia, moren til Noor, har det fremdeles travelt på hjemmefronten. Hun begynte på norskkurs i vår, selv om hun ikke nevnte noe om slike planer forrige gang. Nå går hun på skolen tre ganger i uka. De to andre dagene bruker hun til innkjøp. Har det ikke vært vanskelig å klare seg uten å kunne norsk alle disse årene, lurer jeg på. Det har det, men det har gått på et vis, svarer *Nazia*. Hun kan ørlite engelsk, som hun sper på med i butikken og på helsestasjonen. Dessuten har hun en god nabo som har vært til stor hjelp. Men *Nazia* har mange erfaringer om hvor vondt og vrient det er ikke å bli forstått. Ønsket hennes er å lære så mye norsk at hun blir selvhjulpen og kan hjelpe barna med skolearbeidet. Hennes mann er svært glad fordi hun nå har begynt på kurs. At han helst ser at *Nazia* ikke går ut i jobb, skaper ingen konflikter mellom dem. *Nazia* har selv heller aldri tenkt på muligheten etter at hun giftet seg. *Nazia* er tilfreds med arbeidsdelingen hjemme. «Han forstår at jeg har 24 timers jobb,» sier hun. Det er vanskelig å si hva fremtiden vil bringe, svarer hun denne gangen, med referanse til spørsmålet mitt om eventuelle jobbplaner.

Også *Hira*, moren til tvillingene *Sadia* og *Yasim*, går på norskkurs. Hun begynte for snart fire måneder siden. Kurset er tre ganger i uken, men det er ikke alltid hun kan gå. Barna er ofte syke, forteller hun. *Hira* er overbevist om at det ville være positivt å lære mer norsk. «Da kunne jeg gjøre mye mer enn det jeg gjør i dag.» Som eksempel nevner hun at hun ikke ville ha trengt tolk til samtalen vår. *Hira* har ikke tidligere gitt uttrykk for at hun ønsker å begynne å jobbe, men denne gangen gjør hun det. Vet jeg om en jobb, kanskje? Hun kan ta hva som helst, bare ikke vasking, sier hun. Det er på grunn av reumatismen. Hun forsøkte en gang å komme med på et tekstilsømkurs som også omfattet praksis. Men for å delta der, måtte man kunne litt norsk. *Hira* klarte ikke opptaksprøven. *Hira* hevder det ikke er så

mye for pengenes skyld at hun ønsker å jobbe, men mest for å lære norsk. Senere i samtalen sier hun likevel at det er vanskelig å klare å forsørge fire barn med bare mannens inntekt.

Moren til Mahida, *Habida*, hadde ingen planer om norskkurs forrige gang, i hvert fall nevnte ikke Zain, hennes mann det. Men Zain forteller nå at hun har gått på norskopplæring et par måneder i året som gikk. Hun sluttet fordi hun dro til hjemlandet for en tid. Hva syntes hans kone om å gå på kurs, spør jeg. «Jeg syntes det var helt ok,» svarer Zain. Jeg gjentar spørsmålet og Zain repliserer: «Hun også. Hun har lært mye, men det er vanskelig da. Hun må levere Mahida kl. 9.30 og være på kurset kl. 10.00. Hun slutter kl. 13.00 og må hente jentungen kl. 13.15. Men det er hennes valg. Hvis hun greier det, så vær så god». Sier hans kone noe om hvordan det er å bo her uten å kunne norsk, spør jeg. «Jeg synes ikke det er noe problem, siden hun aldri går ut alene. Hvis hun kommer hit og henter Mahida, er det mange andre damer som snakker hennes språk. Hun kan litt; 'ja', 'nei' og 'takkt', kan hun si. Det har hun lært av meg og barna. Ellers så går hun ofte med andre – med meg eller barna – så jeg synes ikke det er så veldig vanskelig. Når det er konferansetimer eller foreldremøter på skolen er jeg med.» Jeg vil fremdeles gjerne vite om Zain vet hvordan hans kone opplever situasjonen. «Alle vil gjerne kunne språket i landet man bor i. Men hun greier seg. Det er ikke noe problem,» svarer Zain.

Fatma er kommet tilbake etter mer enn ett års opphold i hjemlandet. De hadde vurdert å bli der for godt, nå som mannen ikke lenger er i arbeid. De valgte likevel å flytte tilbake fordi Fatmas mann er blitt alvorlig syk. Fatma tror helsevesenet i hjemlandet er like bra som her. Problemet der er at de må betale for alle helsetjenester, mens de slipper det her. Den vanskelige familiesituasjonen gjør det uaktuelt for Fatma å gå på kurs eller å tenke på jobb. Hun bruker all sin tid hjemme nå. Heller ikke i fremtiden tror hun at hun kommer til å få lyst til å gå ut i arbeid. De klarer seg godt med mannens pensjon. Fatma er spesialist i å handle billig, «halv pris av halv pris» er hennes spesialitet.

Athene. Sobisha, Rabia og Kahdra er fremdeles hjemmeværende med barn som ennå ikke er fylt tre år. Ingen av dem går på norskkurs. Karims mor, *Athene*, er den av dem som behersker språket best. Hun har ingen problemer med å klare seg i det daglige, men savner mulighet til å praktisere og utvikle språkferdighetene sine. Det kan gå flere dager mellom hver gang hun snakker norsk. Foreløpig er det ikke aktuelt å gå tilbake til språkstudiene eller starte på AMO-kurs slik hun ønsker, fordi minstejenta er bare ett år.

Moren til Sarukan, *Sobisha*, har nå bare ett barn på halvannet år hjemme. Søsteren til Sarukan, på vel tre år, begynte i barnehagen etter anbefaling fra helsestasjonen.

Selv om *Rabia*, moren til Iram, fremdeles har to små hjemme, synes hun likevel hun har tid til overs om formiddagen. Barna tilbringer mye av dagen hos mormor, som bor i samme gård. Rabia kjeder seg hjemme. Etter at husarbeidet er gjort blir hun ofte sittende å se på fjernsyn. For mye spising blir det også, forteller hun og ser mønsterende nedover seg selv. Rabia har veldig lyst til å komme i gang med norskkurs. Hun har meldt seg på, men ikke hørt noe. På litt sikt ønsker hun å begynne å jobbe deltid. En av hennes beste venninner, Rafael, gjør det. Rabia klarer seg på et vis med norsken som hun kan, men er ikke i stand til å ringe til et kontor eller hjelpe barna med leksene. Mannen sover om dagen fordi han har nattskift. Derfor kan hun ikke spørre ham. Rabia skriver ofte ned ord hun ikke forstår og spør sin yngre kusine hva de betyr, men om dagen er kusinen opptatt på skolen.

Minstejenta til *Khadra*, moren til Sagaal, fyller snart tre. Khadra må likevel belage seg på å vente noen år før hun kommer i jobb, slik hun har uttrykt ønske om. Nå er nemlig femtemann like om hjørnet. Khadra har termin dagen etter samtalen vår. Når tolken melder avbud i det vi skal begynne, er det derfor nødvendig å improvisere løsninger. Jeg spør om vi kan forsøke uten tolk. Vi har allerede utvekslet noen ord mens vi ventet. Det synes Khadra er greit og vi gjennomfører samtalen. Khadra er fremdeles alene med barna. I fjor høst var planen å flytte sammen med barnas far. Han ville gjerne prøve på nytt, sa han, men forandret så oppfatning. Khadra holder fast ved at «det er veldig viktig å gå på skole eller få jobb når man er alene med barna». Når jeg spør hvorfor hun, som nå snart har fem barn å passe på, vil ut i jobb, svarer hun at hun har lyst, og at «det er ikke bra å bare være hjemme».

4.3 Hva slags betydning har gratistilbudet hatt?

Hva slags betydning har så tilbudet om fire timer gratis barnehageplass hatt for disse mødrene? Hvor mange ville ha begynt på norskkurs eller gått ut i jobb hvis det ikke var for gratisordningen? Å *fastslå* svaret på dette spørsmålet er ikke mulig. Ut fra resultatene får vi likevel et inntrykk av hvilken betydning tilbudet har hatt.

I utgangspunktet var det nærliggende å anta at det å ha ansvar for barn under fire år (det vil si under forsøksbarnehagealder), ville ha betydning for om mødrene gikk ut i jobb eller begynte på norskopplæring. Resultatene tyder på at slik er det, men at det er langt fra avgjørende.

I løpet av toårsperioden som oppholdet i forsøksbarnehagen varte, gikk fire av mødrene ut i jobb. Til sammen var seks av de fjorten mødrene i arbeid våren 2002. Fem av dem (alle unntatt Gulsum), hadde barn under fire år. I noen tilfeller (Patmini, Rasidie og Sunila) trådte besteforeldrene til – både for å skjøte på firetimerstilbudet, og for å passe de yngste. I andre tilfeller gjorde ektefellene det, men når de selv var ferdig på jobb. Både Sofia og Saba jobber om ettermiddagen/kvelden. Det berører derfor ikke familiens organisering av den øvrige arbeidsdagen, men det krever at noen ser etter barna når de er borte.

Alle de fire mødrene som gikk ut i jobb ga allerede i den første samtalen uttrykk for at det var det de ønsket. De befant seg i den forstand i en slags beredskapsposisjon og ventet bare på en anledning til å realisere sine planer. Sofia ventet på sin manns aksept, Rasidie, Sunila og Saba på å lære norsk. Sofia og Sunila hadde arbeidserfaring fra før, Sunila fra hjemlandet, Sofia fra Norge.

Sunila og Saba kommer fra familier som tilhører øvre middelklasse. Sunila har universitetsutdanning fra hjemlandet, mens Saba har gått to år på college. Sunilas ektemann har samme klasse- og utdanningsbakgrunn som hun selv. Også Rasidie er gift med en mann med høy utdanning. Både Sunilas og Rasidies ektefelle har stor forståelse for at deres koner gjerne vil ut i arbeid. Patmini, Sofia og Sabas ektefeller jobber som ufaglærte arbeidere. Sofias mann ønsker ikke at kona skal jobbe så lenge barna er små, mens de to andre ektefellene ikke har noen innvendinger.

Åtte av de fjorten kvinnene er fremdeles hjemmeværende våren 2002. Seks av dem behersker ikke norsk, men alle gir uttrykk for at de ønsker å lære det.

Norskkursene består av fire undervisningstimer, tre ganger i uken. Oppmøte er obligatorisk. Å gå på kurs krever derfor tilpasning og samarbeid fra resten av familien, først og fremst fra ektefellen. Dersom arbeidsdelingen hjemme er slik at mor må sørge for sin del uansett hvilke andre forpliktelser hun har, blir «tilbud» av typen «hvis du klarer alt sammen, så vær så god» lett illusorisk. En annen sak er at far i noen tilfeller kanskje ikke har mulighet for å hjelpe mor, uansett hvor gjerne han vil.

To av de seks mødrene (Nazia og Hira) som ikke behersker norsk går på kurs denne våren 2002. Ingen av dem kom i gang før det siste halvåret. En tredje (Habida) var innom et norskkurs et par måneder, men sluttet på grunn av en reise til hjemlandet. Ingen av de tre fortalte at de hadde planer om å begynne på norskopplæring i de første to samtalene. Tvert imot ga de uttrykk for at de fant det svært vanskelig å få til fordi de hadde det så travelt.

Fireåringen var minstebarnet i familien, men alle hadde tre andre barn i tillegg. Kanskje er det kontakten med barnehagen som har gitt dem lyst til å begynne, eller kanskje har de følt seg presset til å begynne? Gratistilbudet har uansett gjort det praktisk mulig for dem å delta. De har fri fra barnepass fire timer om dagen – om enn neppe i forhold til andre oppgaver.

De tre andre mødrene som ikke behersker norsk, går ikke på språkkurs. Alle har barn under tre år, og kursplasser med barnetilsyn er vanskelig å få. De to siste av de fjorten mødrene som er hjemmeværende våren 2002, kan ganske mye norsk. Både Fatma og Athene klarte med en del anstrengelser å gjennomføre intervjuet. Begge mener likevel de har behov for og ønsker også å lære mer norsk. Athene vil vente til minstebarnet på ett år er blitt større. Fatma har ingen som er yngre enn Defne, men er likevel aldri kommet i gang med kurs. Nå er det umulig fordi hennes mann er blitt alvorlig syk og trenger hennes hjelp.

Alt i alt kan det synes som om praktiske hindringer er den viktigste grunnen til at ikke flere mødre deltar på norskopplæring (først og fremst omsorg for mindreårige barn), mens det er manglende språkkunnskap og holdningsmessige barrierer som holder mødrene fra å delta i arbeidslivet. Det er mange av dem som verken har planer eller ønsker om å gå ut i arbeidslivet. Noen viser til at ektefellen ikke vil det, andre til at de har mange og viktige arbeidsoppgaver hjemme. Mest sannsynlig vil disse mødrene forbli hjemme. Når barna blir store vil de selv være godt oppe i årene. Med lite eller ingen erfaring fra arbeidslivet og med små norskkunnskaper, vil barrierene for å gå ut i jobb trolig bli for høy for de fleste.

Andre ønsker å gå ut i arbeidslivet, men er foreløpig forhindret fordi de har små barn (under fire år). Hindringene som barna representerer vil om ikke altfor lenge bli borte. (Hvis forsøksordningen opphører, må de antagelig vente til barna begynner på skolen.) Flere av dem kan lite norsk. De må derfor også helst forsere denne hindringen før de kan realisere jobbplanene. Alle disse mødrene er relativt unge (i slutten av tjueårene). Men dersom de ikke er klare og kvalifiserte for arbeidslivet før de nærmer seg 35 eller 40, vil noen trolig kunne føle at «toget er gått» og at de er for gamle. Knappt noen av dem har tidligere arbeidserfaring.

Et annet spørsmål er hvor lenge mødrene som er går ut i jobb, blir i arbeidslivet. Det avhenger blant annet av type jobb og ansettelsesforhold. Med ett unntak befinner alle de seks mødrene som til nå er gått ut i jobb, seg innenfor bransjer som har lav status, dårlig lønn og hvor arbeidet ofte er fysisk og psykisk belastende. Det er faktorer som ofte fører til økt sannsyn-

lighet for sykmelding, og som øker sjansen for mer permanent utstøting, for eksempel i form av uførepensjonering.

Mange av mødrene opplever at det stadig dukker opp nye hindringer som gjør det vanskelig å realisere karriereplaner og egenutvikling. Ofte dreier det seg om faktorer som er utenfor deres egen kontroll, som barns sykdom eller andre særskilte behov i familien. Uansett årsak, kan slike erfaringer tappe overskudd og tro på at det nytter å sette seg mål. Både å lære et språk og å kvalifisere seg for en jobb, innebærer et langsiktig tidsperspektiv. Tilbudet om fire timers barnehageplass kan bare i begrenset grad være med å rydde slike hindringer av veien. Det kan likevel kanskje bidra til å framskynde en prosess, for eksempel komme i gang med norskopplæring, noe som ellers ville blitt utsatt eller aldri blitt noe av.

4.4 Hvordan opplever mødrene å være i jobb?

Arbeid blir som nevnt betraktet som en av de viktigste nøklene til integrasjon (kap. 3 og kap. 4.1). Det er en kilde til livsopphold, det utgjør en arena for deltaking og sosial kontakt, og representerer et potensiale for egenutvikling og læring. Slik tilfredsstillende arbeid mange menneskelige behov, samtidig som det gir mulighet for positiv selvbekreftelse. Å være i arbeid er likevel ikke ensbetydende med å oppleve likeverd og aksept. Kulturelle forskjeller på arbeidsplassen forsvinner ikke så lett, og det er ikke gitt at arbeidstakere med innvandrerbakgrunn opplever at de blir vist respekt på et mellommenneskelig plan på arbeidsplassen (Stortingsmelding nr. 39, 1987–88). På dette området vil det vanligvis være norske regler for samvær som gjelder. «Selv om den enkelte gjør en god jobb og oppnår anerkjennelse for dette, endrer det ikke automatisk holdningene som møter innvandrerne på arbeidsplassen. Fordommer kan holdes ved like over tid, også når de konkrete erfaringene er positive» hevdes det i Stortingsmelding nr. 39 (1987–88:56).

Hvordan opplever så de seks aktuelle mødrene i utvalget arbeidslivet? Hvilken betydning har det å tjene egne penger? Hva slags utviklings- og læringsmuligheter og status gir jobben dem? Hvordan opplever de det sosiale miljøet på arbeidsplassen?

Gulsum, mor til Salin, er vant til å tjene penger og kan vanskelig tenke seg å gi avkall på det. Det gir en selvstendighet som hun setter stor pris på. Da hun begynte å jobbe var hun ivrig og glad, selv om det dreide seg om rutinearbeid. Nå er hun gått lei, men miljøet på arbeidsplassen liker hun. «Jeg har det veldig hyggelig, men det er to forskjellige verdener. Med

vennene på jobben prater jeg i ett sett, er åpen og tuller. Hjemme er jeg roligere. En gang i blant går vi ut og spiser og hygger oss,» forteller Gulsum som har både norske og utenlandske kollegaer. Ellers omgås hun aldri kollegaene på fritiden. Gulsum er muslim og bærer hodeplagget hengende løst over håret, men har ellers et typisk vestlig antrekk. «Jeg prøver å oppføre meg som muslim, men tenker ikke så mye over det. På jobb er jeg først og fremst arbeidstaker, ikke muslim,» sier hun.

Patmini, moren til Abitha, er svært fornøyd med å være i arbeid. Det er greit med inntekt. «Alle trenger penger,» sier hun og smiler, men legger til at det sosiale er viktigere: «Jeg treffer mange forskjellige folk. Vi snakker med hverandre og lærer noe nytt av hverandre. Jeg som ikke vet, kan lære av andre.» Patmini kan ikke tenke seg å være hjemme på heltid nå: «Vi lærer ikke kulturen å kjenne dersom vi er hjemme. Det er ute vi gjør det,» mener hun. I likhet med Gulsum har Patmini også kollegaer fra mange ulike land, i tillegg til Norge. Jobben gir gode muligheter for å praktisere norsk. Det er en av de store fordelene med den, synes Patmini. Også faglig påfyll er fint å få med seg, selv om det bare dreier seg om korte kurs en eller to ganger i året. Før jul og før sommeren går kollegaene gjerne ut på byen sammen. Det har hendt at hun er blitt med.

Det var ikke behovet for inntekt som drev *Rasidie*, moren til Albina, ut i arbeidslivet. Men lønna er unektelig en positiv side ved jobben, konstaterer Petrit, hennes mann. Petrit tror kona liker å bidra økonomisk til husholdet: «Hun var i hvert fall veldig stolt da hun kom med den første lønna,» minnes han. «Det var første gang i livet hun jobbet og fikk penger for det. Hun har jo arbeidet før, men det er noe annet når du får penger for det,» forklarer han. Selv om familien ikke manglet noe da Petrit var eneforsørger, er det en klar fordel med to inntekter. «Det ble en god del ekstrajobbing før. Jeg tjente ganske mye, men likevel, det var bare meg. Jeg hadde stort press på meg. Nå når vi er to som tjener føles det tryggere. Vi kan planlegge bedre – hva vi skal bruke min inntekt til, og hvordan hennes lønn skal disponeres,» forteller Petrit og trekker fram årets ferietur til hjemlandet som eksempel. Før måtte de spare penger i lang tid på forhånd. Denne sommeren la Petrit og Rasidie sammen feriepengene, dermed var turen finansiert.

Rasidie har, etter Petritys mening, utviklet sine norskferdigheter betydelig mens hun har vært i jobb. Hun jobber på en avdeling hvor hun og venninnen er de eneste utlendingene, forteller hun. I begynnelsen hadde Rasidie problemer med språket. Hun kom ofte hjem med lapper hvor hun hadde skrevet ned ord hun hadde hørt, men ikke forstått. Nå er det slutt på lappene og rollen som lærer, betror Petrit meg med et smil. Også ut fra

telefonsamtaler han overhører, hvor Rasidie og kollegaene planlegger morgendagens oppdrag, tyder på at hans kone ikke lenger har problemer med norsken. Det innebærer en stor avlastning for ham. Før måtte Petrit alltid følge barna til lege og tannlege, gå i banken osv. «Det ble fullt kaos hjemme dersom jeg var borte ei uke. Nå er det ikke lenger slik, jeg kan trygt reise bort i flere måneder,» ler han.

Rasidie jobber skift, men ikke nattskift. I begynnelsen syntes hun jobben var slitsom og tung, og lurte på om hun ville orke den i lengden. Etter en stund opphørte klagene. Nå som hun er blitt nestleder, har hun aldri nevnt det. Petrit har inntrykk av at Rasidie trives godt i jobben. Hun setter pris på å komme ut av leiligheten, «få fri fra det vanlige i 8–9 timer,» som han kaller det. Det hender hun føler seg så ovenpå at hun ikke kan dy seg for å erte ham litt : «Nå er det jeg som jobber og du bare sitter der og gjør ingenting,» sier hun, med referanse til at Petrit er sykemeldt for tiden.

Sofia er glad for å være i arbeid. Inntektene vil hun bruke til å realisere planen om å kjøpe leilighet. Men rengjøringsbetjent er langt fra Sofias drømmejobb. Det er ikke å utføre arbeidet som er problemet, men det å presentere seg selv for andre som renholder liker hun dårlig: «Det er greit å vaske. Jeg elsker egentlig å vaske, jeg kan ikke ha det rotete eller møkkete omkring meg. Men jeg liker ikke å si det til andre. Hvis noen spør hva jobber du med og jeg svarer vaske, da er det som om jeg samtidig sier at jeg ikke kan noen ting – at det å vaske er det eneste jeg kan finne på. Å vaske, det gjør bare de som ikke kan språket. De som ikke kan noe liksom. Egentlig skal man jo ikke tenke sånn, men jeg gjør det. Hvis noen spør om jeg jobber, så svarer jeg 'nei, jeg er hjemme',» forteller Sofia, og ler litt av det siste. Fordelen med jobben er at den er lett å tilpasse familiens og mannens timeplan. Sofia jobber ettermiddag-, kvelds- eller nattskift. Det er greit å jobbe om natta, synes hun. Da kan hun korte inn tiden hun sover, og på den måten få mer ut av døgnet.

Også for Saba var ansettelsen i rengjøringsfirmaet langt fra drømmejobben. Hun fnyser når hun forteller at hun jobber med vasking. Bank- eller annet kontorarbeid er fremdeles det hun ønsker seg. Tolk nevner hun ikke denne gangen. Saba er også misfornøyd med at jobben gir så lite mulighet for å praktisere språket. Hun har ettermiddagsskift mellom kl. 18 og 21, og arbeider mye alene. Mannen passer barna etter at han har kjørt henne. Saba selv har ikke sertifikat.

Sunila er glad for å ha oppnådd målet å få seg jobb, men føler ikke at hun er kommet på helt riktig hylle. Fremdeles drømmer hun om en jobb hvor hun kan bruke utdanningen sin, men er i tvil om det noen gang vil skje. Det

krever bedre kunnskaper i skriftlig norsk, hevder hun. Jobben hun har nå lar seg ikke kombinere med språkstudier. Hun måtte velge mellom å gå ut i yrkeslivet eller satse på norskstudier. Fordelen med å jobbe er at det gir mulighet for å praktisere språket muntlig. Inntektene er underordnet.

Sunila synes arbeidskollegaene er hyggelige. Særlig kommer hun godt overens med sjefen, Liv. De er like gamle, men har helt ulik livssituasjon. Liv er enslig uten barn. Hun er veldig interessert i å høre om Sunilas hjemland; hvordan livet er der, og hvordan samfunnet fungerer. Utenom jobb har ikke Sunila noe med kollegaene å gjøre. «La oss gå ut og ta en øl», er et forslag som av og til dukker opp på fredagene. Sunila blir alltid invitert med, men hva skal hun der, hun som ikke smaker alkohol, spør hun meg retorisk. Hva med å ta en cola i stedet, undrer jeg. Det går ikke, svarer Sunila. Hvis hun nevner det peker kollegaene lattermilde på kjøleskapet og utbryter: «Cola?! Det kan du hente her. Du trenger ikke å gå ut for å kjøpe det!»

I vår planla jentene på jobben tur til Livs hytte. «Bli med, Sunila,» ba de og fristet med friske morgenbad i sjøen. Men Sunila kunne ikke tenke seg «å bade naken sammen,» som hun sier. Naken eller med badedrakt, spør jeg. Sunila vifter med hånden og signaliserer at distinksjonen er uinteressant. «Jeg kan bare ikke gjøre det. Det var veldig vanskelig å få dem til å forstå hvorfor jeg ikke kan gjøre det,» forteller hun, uten å gå mer inn på hvorfor. På dette punktet i samtalen bryter hennes mann inn, og vil gjerne fortelle om sitt arbeidsmiljø. Osman ler hjertelig når jeg spør om han har mye kontakt med kollegaene sine, hvorav de fleste er norske. «Hva skal jeg gjøre sammen med dem? Ikke røker jeg, ikke drikker jeg, og ikke spiser jeg kjøtt.» Latteren rommer ingen tegn til indignasjon. Det virker snarere som om Osman oppriktig synes det er fornøydelig å observere forskjellene i omgangsform. På konferanser og seminarer deltar han. På slike utflukter har han til og med prøvd skiene.

Sunila er overrasket over det hun oppfatter som fordommer mot folk fra hennes land. Hos barna på klubben kommer de ofte utilsørt til syne. Blant de mest dominerende bildene av hennes hjemland er det at det er fattig. «Er du fattig?» spør barna henne. Relativt sett er middelklassen som Sunila tilhører liten, men tallmessig utgjør den en stor gruppe i hennes hjemland. Ei jente lurte på hva Sunilas øredobber og smykke var laget av. Hun hadde vanskelig for å tro det var gull, slik Sunila hevdet. Da hun til slutt aksepterte det fulgte en rekke spørsmål om hvem Sunila hadde fått dem fra. «Som om jeg hadde stjålet dem,» sier Sunila hoderystende.

Sunila blir ikke bare konfrontert med stereotyper om sitt eget land. Hun får også innsikt i sider ved det norske samfunnet og den norske være-

måten. Ikke alt tiltaler henne: «Åpenheten er altfor stor her. Ungene snakker om alt mulig. Det er knapt et tema eller ord som ikke er tillatt å bruke». Hun bekrefter at det særlig er tema som har med kjønn og seksualitet å gjøre, hun tenker på. Sunila synes ofte synd på de norske barna. Snart skal de hjem til far, snart til mor – med respektive kjærester. En av ungene sto en dag utenfor klubben da Sunilas mann kom for å plukke henne opp. Gutten spurte om det var samboeren hennes. «Det er mannen min,» svarte Sunila, hvorpå han repliserte: «Det er vel det samme vel». «For meg er det ikke det,» hadde Sunila da slått fast, og gjør det også med ettertrykk i samtalen med meg.

Bidrar deltakelsen i arbeidslivet til økt integrering?

Hva slags utbytte opplever mødrene at arbeidet gir? Bidrar utbyttet til å øke deres integrasjon i det norske samfunnet?

Egne inntekter er ofte det mest håndgripelige resultatet av å delta i arbeidslivet. For noen av mødrene er inntektene viktig, mens andre sier det er av underordnet betydning. Alle setter imidlertid pris på å tjene penger. Noen få har tidligere arbeidserfaring og er derfor vant til det. For dem som ikke før har hatt inntekt, vil det å bidra til felles hushold kunne gi økt selvfølelse. For Rasidie har det gjort det. Det har også ført til større grad av gjensidighet og likevekt mellom henne og ektemannen.

Hvor store utviklings- og læringsmuligheter jobben tilbyr vil variere både med type arbeid og med egne forventninger til jobben. For noen vil det å være i arbeidslivet representere en bekreftelse i seg selv. Gir jobben dertil mulighet for å lære noe som de anser som viktig, eksempelvis norsk, kan det gjøre det lettere å akseptere at det kanskje ikke finnes så mange andre utviklingsmuligheter. Både *Rasidie*, *Sunila* og *Patmini* trekker fram fordelene ved få anledning til å praktisere sine norskferdigheter på jobben. Saba vantrives i jobben sin. En viktig grunn til det er at hun ikke får mulighet for å praktisere norsk der.

Arbeid som er mekanisk og rutinepreget krever utholdenhet og styrke, men utfordrer ofte ikke så mange andre sider ved personligheten. Både Gulsum, Sofia og Saba har denne typen jobb, og alle ønsker de seg bort. Gulsum er kommet til et stadium hvor hun ikke synes arbeidet har mer å tilby henne. Sofia og Saba følte fra første stund at dette ikke var jobben for dem, men «for dem som ikke kan noe». I stedet for at arbeidet synliggjør dem og gir dem positiv status vis-à-vis andre, oppleves den som et negativt vedheng, og som noe de er skamfulle over. Både for Sofia og for Saba bryter jobben med forventningene de hadde til seg selv. Nedvurderingen av egne ytelser undergraver selvfølelsen.

Om jobben ikke gir status utad, kan den likevel gjøre det på hjemmebane. Den kan være med å avgrense mors ansvar og arbeidsoppgaver og gjøre henne til en viktig premissleverandør for familiens valg. Når Sofia og Saba skal på jobb, blir ektemennene nødt til å trå til. Med egen inntekt har Sofia et godt kort på hånden når hun skal forhandle med sin mann om å kjøpe ny leilighet. Saba har mindre råderett over inntekten sin. Den går til å betale familiens gjeld.

Å lære gir en opplevelse av utvikling og fornying, og bidrar til økt selvbekreftelse. Å forholde seg til nye situasjoner og nye mennesker innebærer læring. Slik opplever i alle fall Patmini det. Når jobben i tillegg også tilbyr opplæring, om enn i beskjeden målestokk, oppleves det stimulerende, synes hun. Sunila opplever for så vidt også at hun lærer noe i jobben, ikke minst fordi det er hennes første kontakt med norsk arbeidsliv. Samtidig er den en kilde til frustrasjon. Jobben som assistent gir henne verken den yrkesrollen eller den statusen hun er vant til.

Formelt avansement representerer ofte både en endring i praktiske arbeidsoppgaver og en viktig selvbekreftelse. Begge deler kan føre til at jobben oppleves mindre belastende. For Rasidie har det gjort det. Klagene over slitsomme dager opphørte når hun fikk mer ansvar og frihet til å legg opp arbeidet selv.

Bortsett fra de to som arbeider med renhold, sier alle de andre at de verdsetter kontakten med kollegaene og arbeidsmiljøet. Det er de norske kollegaene som legge premissene for omgangsformen. Det gjør det ofte vanskelig for personer med innvandrerbakgrunn å føle at de oppnår aksept og likeverd (Grønhaug, 1975). Sunila opplever det slik. En måte å løse problemet på er å avgrense kontakten. Ingen av de seks mødrene har kontakt med kollegaene sine på fritiden annet enn helt unntaksvis.

Sunilas beretninger tyder likevel på at hun befinner seg i en samtaleposisjon i forhold til kollegaene sine og barna som hun jobber med. De etter spør Sunilas innsikt og viten (om landet hun kommer fra), mens hun gir uttrykk for sine oppfatninger om måter å leve på her til lands. Også i kraft av den hun er, representerer Sunila for mange et brudd med fordommer og stereotypier.

For de fleste av de seks mødrene, synes jobben å bidra til å øke deres integrasjon i det norske samfunnet. Det styrker selvfølelsen deres, ikke minst fordi det å få jobb var et mål de hadde satt seg. Jobben gir dem anledning til å praktisere norsk, og fører til at i de kommer i posisjoner hvor de blir synlige og hørbare. Både med sitt nærvær og ved sin deltakelse, kan de således bidra til å løse opp majoritetsbefolkningens stereotypier om personer med minoritetsbakgrunn.

For de som har jobber som de opplever svekker selvfølelsen, ikke gir mulighet for å praktisere norsk, og gir lite anledning til sosial kontakt, har det ikke nødvendigvis noen integrerende effekt å gå ut i arbeidslivet.

4.5 Fedrenes tilknytning til arbeidsmarkedet

Både mor og fars arbeidstilknytning virker inn på familiens praktiske, økonomiske og sosiale situasjon. Tradisjonelt har likevel fars arbeid hatt størst betydning fordi han vanligvis er hovedforsørger. Bortsett fra én, var alle mødrene i utvalget gift. En ble separert underveis i toårsperioden. Nedenfor skal vi se hva slags arbeidssituasjon disse fedrene befinner seg i denne våren (2002) som fireåringen er i ferd med å gå ut av barnehagen.

Undersøkelser viser at personer fra ikke-vestlige land er overrepresentert innenfor visse bransjer som renhold, hotell, butikk m.m. Kjennetegnet ved disse bransjene er at de er arbeidsintensive, og at de i stor grad sysselsetter ufaglært arbeidskraft (Lie, 2002:69). Ti av de tretten fedrene har arbeid som hører hjemme innenfor bransjene som er nevnt ovenfor. De jobber på hotell og på lager, som renholdere eller som drosjesjåfører. Flere er ansatt på gatekjøkken. Et par av dem eier bedriften selv – alene eller sammen med andre. Tre av fedrene har yrker innenfor det som vanligvis kalles høyere og midlere funksjonærskikt. En er lærer, en ingeniør, mens den tredje er forsker i naturvitenskap. Alle tre er utdannet i sine respektive hjemland, men to av dem har gjennomført tilleggsstudier i Norge.

Mange av fedrene har skiftarbeid. Faren til Noor går på jobb om ettermiddagen kl. 16 og kommer hjem kl. 02 eller 03. Om morgenen sover han til kl. 10. Selv om hans kone Nazia, har det travelt med husarbeidet og med å få fire unger av gårde i rett tid om morgen, kunne hun ikke tenke seg å be sin mann om hjelp, sier hun. Han trenger den lille hvilen han kan få.

Faren til Florentina står opp grytidlig. Han skal være på jobb allerede ved femtiden. Riktignok slutter han tidlig, men må alltid sove noen timer før han ta fatt på ettermiddagen.

Mannen til Saba starter på jobb kl. 06 og er ferdig ved ni-tiden. Da drar han hjem og blir der til neste økt, som varer fra kl. 14 til 16. Jobben ligger 15–20 minutter med bil fra hvor de bor. Saba arbeider ettermiddagsskift (fra kl. 18–21) samme sted. Hun har ikke sertifikat, derfor må mannen kjøre henne. Tre–fire ganger dagen tilbakelegger han den samme strekningen.

Faren til Sarukan har vanlig 37,5 timer arbeidsuke. Han har skiftarbeid, men jobber ikke om natten. 37,5 timer er nok, synes han. Arbeidet på hotellet er slitsomt. Nå vurderer han likevel å ta noen ekstravakter etter at husleien i den kommunale leiegården hvor de bor, har økt.

Fire av fedrene er sykemeldte. Faren til Abiatha, har vært delvis sykemeldt i snart tre år. Han var utsatt for en bilulykke og plages av nakkesmerter. Flere og lange perioder med halv sykemelding har ført til at legen nå vurderer attføring.

Sabas mann har vært sykmeldt i tre måneder når jeg treffer ham for første gang høsten 2002. Han venter på en operasjon, men den kan han ikke ta før Saba er nedkommet.

Faren til tvillingene Sadia og Yasim er sykemeldt og har vært det siden høsten. Han har mange tunge løft i jobben og har fått problemer med ryggen.

Også Petrit, faren til Albina er langtidssykmeldt. Han har vært borte fra jobben i snart et år. Det er første gang i livet han er borte mer enn tre dager, forteller han. Nå er han også arbeidsledig, fordi vikariatet han hadde er gått ut. Legen har antydnet uføretrygd, men både hun og Petrit synes han er for ung. Petrit mener han er arbeidsfør, men kan ikke ta hvilken som helst jobb på grunn av helsa. Han har sendt flere søknader, også på jobber han er overkvalifisert for. Foreløpig har han ikke mottatt noen positive svar. Petrit har aldri opplevd å være arbeidsledig før. Heller ikke har han opplevd å få avslag på jobber han har søkt. Er han blitt innkalt til intervju, har han alltid fått tilbud om stillingen. Denne gangen er søknadene til nå blitt returnert uten at han har vært innkalt til intervju.

Gulsums eksmann har vært arbeidsledig flere ganger tidligere, men ikke på dette tidspunktet (våren 2002). Men i likhet med henne, står han nå i fare for å bli sagt opp, forteller Gulsum. De arbeider på samme sted.

Faren til Dinesh ble headhunted av firmaet han jobber for. Men ett-årig visum av gangen gjør at framtiden i Norge likevel er usikker. Hans kvalifikasjoner er etterspurte, men uten norskkunnskaper blir det vanskelig å få en annen jobb, mener han. I hjemlandet står personer med hans fagbakgrunn i kø. Han er allerede for gammel til å få denne typen jobb der.

At far midlertidig eller permanent er hjemme fra jobb, kan frigjøre tid til å delta i gjøremål og arbeid hjemme, men det kan også bli en belastning. Å leve tett inn på hverandre størstedelen av døgnet utfordrer nye måter å organisere tilværelsen på. To av familiene hvor far er sykmeldt og mor hjemmeværende, bor på to rom og kjøkken. De har henholdsvis tre og fire barn.

Når verken far eller mor er tilknyttet arbeidsmarkedet mister familien en viktig kontakt med samfunnet. For noen vil lange sykefravær trolig også aktualisere spørsmålet om å vende tilbake til hjemlandet. Uansett om det blir en realitet eller ikke, kan det svekke tilknytningen og ønsket om å investere tid og krefter i gjøremål og relasjoner her.

4.6 Oppsummering

Dette kapitlet handler om hvilke konsekvenser barnehageoppholdet har fått for mødrenes deltakelse i norskopplæring og i arbeidslivet. Vi har også sett litt på fedrenes arbeidssituasjon og hva som kjennetegner den.

Bortsett fra én, var alle de aktuelle mødrene hjemmeværende da deres respektive fireåringer startet i barnehagen (høsten 2000). En annen av mødrene begynte å jobbe samtidig som familien fikk tilbud om plass. Da toårsoppholdet var over (våren 2002), var ytterligere fire av mødrene gått ut i jobb (til sammen seks personer).

Da fireåringene startet i barnehagen høsten 2000 hadde ti av mødrene ett eller to barn under fire år. Uten at familiene fant andre løsninger for barnetilsyn, fikk ikke disse mødrene frigjort tid til å begynne på norskkurs eller gå ut i jobb. En del av dem gjorde imidlertid det. Alle de fire mødrene som gikk ut i yrkeslivet i løpet av toårsperioden, hadde barn under fire år. Problemet med tilsyn løste de ved at besteforeldre eller ektemenn trådte til.

De fire mødrene utmerket seg i forhold til resten av utvalget ved at de allerede i den første samtalen ga uttrykk for at de ønsket å gå ut i arbeidslivet. De ventet bare på at sjansen skulle by seg.

Én av de fire er delvis oppvokst i Norge og behersket språket nærmest flytende. De tre andre kunne lite eller ikke noe norsk, og måtte således også forsere denne barrieren for å nå sitt mål. Alle tre hadde utdanning utover grunnskolen, en av dem fra universitet. De var de eneste i utvalget som hadde det.

Alle tre var svært motiverte for å lære norsk og startet på kurs nesten umiddelbart etter at fireåringen startet i barnehagen (bortsett fra en som hadde en liten baby). To av dem rakk å lære en god del norsk før de gikk ut i arbeid. Den tredje gjorde ikke det. Etter en stund med språkkurs, følte hun seg tvunget til å begynne i jobb på grunn av familiens økonomi. Alle tre ønsket å fortsette å lære norsk, men ingen av dem så seg i stand til å kombinere språkkurs med jobben. De to som kunne mest fra før gikk til jobber med gode muligheter for å videreutvikle norskferdighetene. Den tredje fikk en deltidsstilling i renholdsbransjen. Den ga liten muligheter for sosial kontakt og for å praktisere språket. For henne representerte jobben derfor en stopp for planen om å lære norsk, i hvert fall foreløpig. Å realisere drømmen om ønskejobben, krever gode norskkunnskaper. Slik situasjonen er nå, er det vanskelig å oppnå.

Åtte av de fjorten kvinnene er fremdeles hjemmeværende våren 2002. Noen av dem ønsker å gå ut i jobb. For de av dem som ikke snakker norsk,

kan imidlertid drømmen om arbeidslivet ligge relativt langt inn i framtiden. Mange av mødrene opplever nemlig at det stadig dukker opp nye hindringer som har med barna og familiens behov å gjøre. Det fører ofte til at de ikke kommer i gang med, eller klarer å gjennomføre, tiltak som kan øke deres norskspråklige kompetanse og kvalifisere dem for arbeidslivet,.

Andre ønsker ikke, eller har i alle fall ingen planer om å gå ut i arbeidslivet. Noen er gift med menn som foretrekker at mor er hjemme. Ofte deler mor denne oppfatningen. Mange opplever dessuten at arbeidet hjemme er så krevende at det er vanskelig å påta seg flere forpliktelser. I gruppen finnes det også eksempler på mødre som føler at de skiller seg så mye ut fra majoritetsbefolkningen at de ikke tror de passer inn i det norske arbeidslivet. De frykter at de må forandre seg på områder som går på egen overbevisning løs, for eksempel slutte med hodeplagg.

Seks av de hjemmeværende mødrene behersker ikke norsk. Alle uttrykte ønske om å lære det. Tre av dem begynte på språkopplæring i løpet av toårsperioden, men ingen kom i gang før det siste halvåret fireåringen gikk i barnehagen. Grunnen var at de syntes de hadde det for travelt. Om det at de nå har begynt på kurs betyr at de har ryddet av veien andre arbeidsoppgaver for å konsentrere seg om studiene, er et annet spørsmål. Mye tyder på at de ikke har gjort det. Alle de aktuelle mødrene strever med å følge opp kurset. Én er allerede sluttet. Hun reiste på besøk til hjemlandet og ble borte i to måneder. Alle tre har gått på norskkurs en eller flere ganger før.

Å komme i arbeid er ikke ensbetydende med å oppleve likeverd og aksept, eller å føle seg integrert. Flere av mødrene som er gått ut i arbeid uttrykker seg positivt om miljøet på jobben. Men omgangstonen og -formen mellom arbeidskollegaene fortoner seg noen ganger fremmed og vanskelig å tilpasse seg. Det hender mødrene går ut sammen med arbeidskamerater på fritiden, men det er sjelden.

For flere av mødrene var det sosiale aspektet en viktig grunn til at de begynte å jobbe. De ønsket å bli kjent med den norske kulturen, ikke minst ønsket de å praktisere språket. Egne inntekter er det heller ingen som har noe imot. For noen var det en viktig drivkraft til å begynne å jobbe, for andre var det underordnet. Uansett er pengene de tjener med på å synliggjøre deres arbeidsinnsats – både for dem selv og for familien. Inntekten representerer også økt økonomisk handlefrihet, for dem selv og for familien.

Jobbene mødrene går til befinner seg innenfor «standardbransjene» for arbeidstakere som kommer fra ikke-vestlige land. Bortsett fra én, har alle underordnede stillinger på assistentnivå. Også den ene moren som har universitetsutdanning har det.

Ektefellenes arbeidssituasjon har mange av de samme kjennetegnene. Av de tolv aktuelle fedrene jobber ni innenfor renhold-, restaurant- eller butikksektoren. Selv de få fedrene som har høyere kvalifiserte yrker, synes å ha ansettelsesforhold som er preget av usikkerhet. En tredel av fedrene var sykemeldte våren 2002.

5 Sosial kontakt og nettverk

5.1 Innledning

Hva slags sosial kontekst familiene lever i kan ha betydning for hvordan de opplever gratistilbudet og hvordan det fungerer for dem. For familier som har lite sosialt nettverk kan tilbudet om barnehageplass representere en viktig utvidelse av dette nettverket. For minoritetsspråklige familier som har lite sosial omgang med majoritetsbefolkningen, og kanskje lite kjennskap til samfunnet i det hele tatt, vil oppholdet i barnehagen representere en viktig mulighet for kontakt og innsikt.

Vanligvis er familien det viktigste grunnlaget for sosial kontakt (Sosialt utsyn, 2000). For de som er innvandrere i et land, er det likevel ingen selvfølge å ha familie og slekt omkring seg. Hvordan er situasjonen for foreldrene i forsøksbarnehagen? Hva slags kontakt har familiene med nordmenn?

Barnehagen er en sosial arena, ikke bare for barna, men også for foreldrene. «Sjølvsagt om barnehagen først og fremst er eit tilbod til barna, er han også ein viktig møtestad for foreldra. Foreldre kan ha stort utbytte av å bli kjende med kvarandre og utveksle erfaringar», hevdar det i Stortingsmelding nr. 27 (1999–2000:11).

I hvilken grad bidrar oppholdet i forsøksbarnehagen til å skape kontakt mellom foreldrene til barna som går i den? Alle disse spørsmålene ser vi nærmere på i dette kapitlet.

5.2 Kontakt med familien

Ensomhet er mer utbredt blant ikke-vestlige innvandrere enn blant nordmenn, går det fram av en undersøkelse om levekår for ikke-vestlige innvandrere. En viktig forklaring på dette er at familienettverket deres er svekket. Undersøkelser viser at tre av ti innvandrere har far eller mor som bor i Norge, mens om lag halvparten har søsken her (Blom, 1997:52).

En annen grunn til at ensomhet er mer utbredt blant innvandrere, er at de har større forventninger til nærhet i familierelasjoner enn nordmenn. For øvrig er norskferdigheter og hvor lenge de som ble spurt tenker å bli i Norge, blant de faktorene som i størst grad bidrar til å redusere sjansen for å føle seg ensom (ibid).

Nedenfor skal vi se hvordan situasjonen er for våre fjorten familier.

De fleste har familie og slekt i Norge...

Vel halvparten har familie eller slekt i Norge, men det er store variasjoner, både i forhold til hvor mange og hva slags slektskapsrelasjon det dreier seg om. To av fedrene har barn fra tidligere ekteskap som bor i her. Faren til Sarukan har en kusine, Zain en onkel, moren til Yasim og Sadia en bror, mammaen til Sagaal en tante og ei kusine, mens begge foreldrene til Petrit er bosatt her i landet.

En del av dem som ikke selv har familie har svigerfamilier i Norge. Fordi mange er gift med sine kusiner eller fettere, representerer svigerfamilien samtidig slekt. Mannen til Rabia har verken foreldre eller søsken her, men onkel, tante, fettere og kusiner. Han og Rabia er søskenbarn.

I de fleste tilfeller bor slektningene i Oslo, men en del må dra til andre steder når de skal besøke sine kjære. De fleste bor likevel i noen mils avstand fra Oslo. Noen få har familien lengre unna. Rasidies bror har slått seg ned i Bergen, mens søsteren endte i Tønsberg.

De som kom til Norge i ung alder har hele sin nærmeste familie her. Det gjelder Rabia, mammaen til Iram, Gulsum, moren til Salin, og Sofia, moren til Florentina. Rabias foreldre og søsken bor i samme gård som henne. Gulsums mor bor et kvartal unna, og broren og søsteren i bussavstand. Alle Sofias sju søsken er gift og har slått seg ned i Oslo og omegn.

Fire av informantene har ingen slekt her i landet. Familien til Dinesh flyttet hit i forbindelse med fars jobb. Abiathas, Sarukans og Karims foreldre er alle flyktninger, at de havnet i Norge var tilfeldig.

...men det er alltid noen som mangler

Selv om de fleste har ett eller flere familiemedlemmer her i landet, er det alltid noen som mangler. De er enten blitt værende i hjemlandet eller har flyttet til andre steder i verden. Særlig vondt er det når far, mor og søsken bor langt borte.

Saba har svigerforeldre, svogere og svigerinner i Norge, men lengter daglig etter mamma og søsknene i Pakistan. «Bare etter det å snakke litt, være sammen, eller hvis det er noen som trenger noe – hjelpe hverandre,» sukker hun. Saba har ingen restriksjoner i forhold til å reise på besøk til sitt opprinnelige hjemland, bare de praktiske og økonomiske begrensningene som følger av at hennes liv og hverdag nå er i Norge.

Særlig tyngende er det å tenke på foreldre som begynner å bli gamle. Hira følte bare hun måtte dra hjem i sommer. Hennes far var syk, og hun frykter det var siste gang hun så ham. Flere har vært i samme situasjon.

Nazia gråter når hun forteller at hun ikke rakk å treffe sin far i live, bare følge kisten hans tilbake til hjemlandet.

Også mangelen på det videre slektsnettverket, som onkler og tanter, fettere og kusiner, kan skape savn. For Nazia gjør det det. Hun har nære og gode forhold til mange av foreldrenes søsken og deres barn. Ikke minst ved spesielle familiebegivenheter merkes det at store deler av slekten mangler.

Rabia, Gulsum og Sofia kan samle hele sin nærmeste familie omkring seg til markering av høytider eller fest her i Norge. Men for Rabia og Gulsum er det ikke så mange. Den eldste broren til Rabia er død. Det samme gjelder faren til Gulsum. Hadde de bodd i hjemlandet, ville forsamlingen likevel blitt stor, fordi onkler og tanter ville deltatt.

«Det er vanskelig for oss å være uten familie. Vi er vant til en annen situasjon. Jeg kjenner ingen her i Norge, som du gjør. Jeg er vokst opp i en familie, sammen med søstrene og brødrene mine. Vi bodde sammen. Alltid. Det er vanskelig for oss å være uten familie. Min søster bor langt unna i Europa, vi har bare telefonkontakt 2–3 ganger i året,» forteller faren til Sarukan.

Hvordan holdes kontakten med familien ved like?

Selv om alle mangler noen og noen mangler alle, er de fleste likevel godt informert om sine nærmeste, og har jevnlig kontakt med dem.

Noen deler husvære med andre familiemedlemmer eller slektninger. Petrit og familien bor sammen med foreldre. Hjemme hos Sarukan bor en niese av mor, hun er i Norge for å gå på skole. Stua, hvor hun bor, er delt av med en lettvegg. De andre fem deler soverommet, forteller faren til Sarukan. Rabia bor i samme gård som foreldrene og småsøskenene sine. Rabia ser vanligvis sin mor flere ganger om dagen. Ofte spiser de to familiene sammen. Hvis Rabia ikke orker å lage middag, tar hun en tur bortom for å se om moren har nok til begge husholdene. Omvendt beregner Rabia gjerne en ekstraporsjon til foreldrene og de to hjemmeboende brødrene sine, når hun lager mat.

Andre bor i gangavstand fra hverandre. Etter at Gulsum giftet seg har hun alltid bodd bare noen få kvartaler fra sin mor. Gulsum treffer sin mor hver dag. Men i feriene hender det at det går én eller kanskje to dager uten at hun og familien ser mormor. Da ringer Gulsums mor og spør forskrekket: «Hvor blir dere av? Hva skjer?» Verken Gulsums søster eller bror bor langt unna, men likevel ikke i gangavstand. Gulsum vil gjerne se dem så ofte hun kan, men får sjelden tid til det mer enn et par ganger i uken.

Nazia, moren til Noor, er ikke i jobb. Hun og svigerinnen ringes i løpet av uken. En travel hverdag gjør likevel at de sjelden møtes annet enn i helgene.

For de som har familie utenfor Norges grenser, er både tid og penger en begrensning i forhold til å holde kontakten. Nazia har en bror i Norge. Hvis hun skal treffe sine øvrige fem søsken må hun nærmest foreta en jordomseiling til: Canada, Tyskland og Danmark.

Foreldrene til Abiatha hadde spart lenge for å kunne besøke familien. I sommer var de og barna på rundreise i Europa: Tyskland, Sveits, England og Danmark. Overalt tok de inn hos søsken og svigerinner/svogre.

Noen ganger gjør politiske forhold det vanskelig å treffe sine kjære. Athene, moren til Kerim, har ikke vært i hjemlandet siden hun dro derfra for tolv år siden. De første årene bodde hun i et naboland, hun kunne likevel ikke treffe familien fordi hun var flyktning. Athene så ikke sin mor igjen før moren kom til Norge. Da var det gått nesten ti år.

Faren til Abiatha var i slutten av tenårene da han forlot landet. Han traff sin mor igjen som gift tredveåring. Siden det fremdeles ikke var trygt for ham å dra tilbake til hjemlandet, møttes de hos slektninger som også hadde flyktet og bosatt seg i nabolandet. All infrastruktur, inkludert telefonledninger, er ødelagt i området hvor faren til Abiatha kommer fra. Han kan derfor bare snakke med moren og søsteren sin når de er på besøk i hovedstaden eller i en annen storby.

Faren til Sarukan vet ikke en gang hvor hans yngste bror befinner seg, og om han overhodet lever. Borgerkrigen i landet førte til at de måtte flykte og kom bort fra hverandre. Det er vondt å ikke ha kontakt. Faren til Sarukan tenker ofte på broren og bekymrer seg for ham.

5.3 Kontakt med nordmenn

Forholdet mellom innvandrere og majoritetsbefolkningen vil ofte være asymmetrisk i den forstand at innvandrerne er mer avhengig av denne kontakten enn majoritetsbefolkningen er (Blom, 1998).

Å ha norske venner kan representere praktiske fordeler – for eksempel i form av tilgang til informasjon. Det kan ha en viktig psyko-sosial betydning – i form av en opplevelse av tilhørighet og som beskyttelse mot følelsen av fremmedhet. Det har også en symbolsk betydning. Å ha norske venner er et uttrykk for kontakt med det norske samfunnet, mens mangel på slike relasjoner kan signalisere utelukkelse eller isolasjon (Blom, 1998: 44).

Forholdet mellom majoriteten og minoriteten er ofte preget av fordommer og ambivalens. Det gjør det sårbart og fører til at det lett oppstår mistenksomhet og mistillit på begge sider (Bauman, 1991). Nordmenns holdninger til innvandrere er angivelig blitt mer positive utover 90-tallet. Holdningene varierer med utdanning, alder og kjønn. De med høy utdanning er mer positive enn de med lav, yngre mer enn eldre, og kvinner mer velvillige enn menn (Lie, 2002: kap. 7).

I følge levekårsundersøkelsen har seks av ti innvandrere en god norsk venn (Blom, 1998: kap. 11). Andelen varierer med landbakgrunn, men aller mest varierer den med norskspråklige ferdigheter. Lien (1997) hevder at det er vanskelig for ikke-vestlige innvandrere å etablere vennskap til nordmenn som også omfatter omgang på fritiden. Kontakten har tendens til å begrense seg til engangsbesøk, eventuelt fulgt opp av en gjensitt, for så å ebbe ut.

Nedenfor skal vi se hva slags kontakt våre fjorten familier har med nordmenn.

Nesten ingen har norske venner...

Det mest slående er fraværet av relasjoner til nordmenn. Knappt noen av de fjorten familiene har norske venner. Resultatet skiller seg således ut fra resultatene fra levekårsundersøkelsen. Det kan skyldes at utvalget som evalueringen omfatter er lite, og at de ikke er representative. Det kan også skyldes at kravene til hva man kaller «en god venn» blir høyere når man skal fortelle om dette i en samtale, enn når begrepet er en svarkategori man skal krysse av i et spørreskjema. Kanskje kan det også tenkes at tallene fra undersøkelsen er så høye fordi de uttrykker et ønske mange innvandrere trolig har, nemlig å bli kjent med nordmenn.

I samtalen spurte jeg om de kjente, hadde kontakt med, besøkte eller fikk besøk av norske venner eller bekjente. Ingen av de fjorten bruker uttrykket «god venn» om noen av sine relasjoner til nordmenn.

Gulsum og Sofia er de av mødrene i utvalget som har bodd lengst i Norge. Begge kom hit som barn og fullførte de siste årene av grunnskolen her. De har dermed hatt tilgang til en sosial arena hvor de traff mange jevnaldrende. Både Gulsum og Sofia gikk på skole i samme bydel hvor de nå bor. Elevsammensetningen var helt annerledes den gangen. De minoritetsspråklige elevene var i mindretall, forteller de. De fleste av deres skolekamerater var således norske.

Gulsum syntes det var vanskelig å lære norsk, men etter ett år eller to gikk det bedre, minnes hun. Hun følte likevel aldri at hun kom språklig på høyde med de andre. Gulsum fikk lite tid til venner i skoletiden: «Det var

bare skolen og hjemme. Jeg var ikke med på noen fritidsaktiviteter. Nå angreer jeg på at jeg ikke hadde mer kontakt med venner,» sier hun. Grunnen til at hun ikke deltok var dels farens sykdom, dels fordi moren var avhengig av at hun kunne fungerer som tolk, for eksempel når de besøkte faren på sykehuset.

Sofia hadde ingen slike begrensninger hjemme. Hun hadde da også litt kontakt med klassevenninner til hun gikk ut av niende klasse. Fremdeles hender det hun møter noen av dem på gata. De hilser på hverandre, men stopper aldri opp. Da skolen var ferdig mistet hun kontakten med alle, unntatt én. Etter en stund opphørte også den.

Heller ikke foreldrene til Dinesh eller til Abina har problemer med å kommuniserer på norsk. Begge familiene framstår som ressurssterke. Har de enkeltvis eller som familie, kontakt med noen nordmenn, spør jeg dem. Nei, svarer Petrit, og gir uvegerlig en fornemmelse av at det heller ikke har høy prioritet. Han har nok av venner som han kjenner fra hjemlandet. Kona og familien er også blitt kjent med dem etter hvert. På jobben har Petrit god kontakt med mange av sine norske kollegaer, men begrenser kontakten til arbeidstiden.

Heller ikke foreldrene til Dinesh har norske venner eller bekjente som de omgås på fritiden. Når de er sammen med andre er det for det meste med en gruppe familier fra hjemlandet som kom til Norge samtidig med dem. Etter at de flyttet har de fått en norsk nabo. Bekjentskapet er hyggelig, men så langt har begge parter funnet det mest naturlig å begrense det til hilsener og korte samtaler i gangen.

Foreldrene til Abiatha hadde en periode en norsk familievenninne som også besøkte dem hjemme. Det var Abiathas far som ble kjent med henne gjennom jobben. Nå har kontakten avtatt, men familien har fått nye norske kontakter i sitt nye nabolag. Faren til Abiatha beskriver seg selv som en som har lett for å komme i kontakt. Slik framstår han også for meg. Han er allerede blitt litt kompis med et par av naboene i rekka. Når familien til Abiatha grillert i sommer, hendte det at de vinket noen av naboene inn, forteller faren til Abiatha.

Verken Hira, Saba, Habida eller moren til Sarukan snakker mer enn noen få ord norsk. For dem er språket en hindring for kontakt med majoritetsbefolkningen. Også for Rabia er det det, forteller hun, selv om hun har gått 500 timer på norskkurs. Hun har praktisert det så lite at hun har glemt mye av det hun lærte.

Selv om språkferdigheter ofte setter grenser for kontakt, behøver det ikke gjøre det. Nazia, moren til Noor, snakker nesten ikke norsk, men er

likevel blitt godvenner med nabo, Astrid. Astrid er hjemmeværende med to små barn. Mannen er ofte bortreist. Nazia og Astrid har bodd ved siden av hverandre i fire–fem år nå. Astrid er til uvurderlig hjelp, ikke minst i forhold til praktiske gjøremål og spørsmål, forteller Nazia. Et eksempel på det var en episode som inntraff et par uker før intervjuet. Nazia fikk besøk av håndverkere tidlig om morgenen. Hun hadde ikke oppfattet tidspunktet og var ikke forberedt på å ta imot dem. Viktige beskjeder skulle formidles og avgjørelser tas. Astrid fornektet seg ikke, men løp over i bare morgenkåpen for å hjelpe Nazia i kommunikasjonen med arbeidsfolkene. Nazia ser etter barna til Astrid når hun er ute et ærend.

...men mange ønsker de hadde en norsk venn

«Når man bor i Norge bør man ha kontakt med norske,» mener Zain, faren til Mahida. Etter at Gulsum har konstatert at hun ikke har noen norske venner, legger hun tankefull til at egentlig kunne hun godt tenkt seg det.

For et år siden fikk Sofia lyst til å ta kontakt med den norske venninnen sin fra skoledagene på nytt, og ringte henne. Samtalen ble ingen suksess, forteller hun. I klare ordelag formidlet eksvenninnen at hun hadde et travelt liv, og hadde fått mange nye venner siden den gangen de to var i kontakt. Hun så derfor ikke noen grunn til å ta opp igjen forbindelsen med Sofia.

Sunila synes det hadde vært spennende med norske venner, selv om hun inntil nå har hun hatt lite tid til å savne det.

Språket er ofte den største hindringen for å få norske venner, og mangelen på norske bekjentskap blir igjen en hindring for å lære mer norsk. Saba sier hun ikke har noen venner blant sine landsmenn. Derfor kunne hun godt tenke seg å bli kjent med noen norske. «Men for å få det, må jeg kunne språket,» sukker hun, og forteller at hun hadde litt kontakt med læreren siste gang hun gikk på språkkurs.

Athene og Kahdra strever med norsken, men klarer å gjøre seg noenlunde forstått i det daglige. De gjennomførte begge intervjuet uten å bruke tolk. Det er ikke lett å få kontakt med nordmenn, konstaterer de. En viktig grunn til det er at det bor så få nordmenn rundt dem.

Andre har norske naboer, men ikke nødvendigvis kontakt med dem. Å leve fysisk nært inn på mennesker som man mentalt og sosialt må holde på avstand, kan være en belastning. Å hilse på hverandre innebærer alltid en form for bekreftelse av den andre. Hvis personer man med rimelighet kan forvente skulle hilse ikke gjør det, kan det oppleves ubehagelig.

Fatma har nesten bare norske naboer, men er knapt på hils med noen av dem. En eldre kvinne som hun har delt oppgang med i nesten ti år, hilser

fremdeles ikke når de passerer hverandre i trappa. Følgelig gjør heller ikke Fatma det. Ekteparet rett over gangen har store alkoholproblemer og eksponerer seg noen ganger i situasjoner som Fatma og familien finner ubehagelig. I første etasje bor en mann med rusproblemer. Han kjefter på Defne og søstrene hennes. Det har også hendt at han har ropt «helvetes drittkjerring» etter Fatma.

For mange av mødrene representerte tilbudet fra forsøksbarnehagen et håp om å treffe noen de kunne snakke norsk med. Mange av dem gir uttrykk for at det ville særlig spennende å bli kjent med noen fra majoritetsbefolkningen.

5.4 Bidrar barnehagen til å skape kontakt mellom foreldrene?

Det er ikke bare i barnehagemeldingen (Stortingsmelding nr. 27, 1999–2000) at barnehagens potensiale som møteplass blir trukket fram. Også i planen for forsøksprosjektet blir dette understreket.

Barnehagen har to møtesteder. Det ene er garderoben, det andre er ulike typer tilstelninger for barna og foreldrene. Begge typene arena gir foreldrene (hvis det er de som følger/henter barnet) mulighet for å treffe personalet og andre foreldre. Men det er først og fremst fellestilstelningene som har som mål å være et møtested.

Hvilke premisser er det forsøksbarnehagen virker under når den skal ivareta sin oppgave som sosial arena? Hvordan foregår arrangementene, og i hvilken grad bidrar de til å skape kontakt? Vi starter med premissene.

Å skape kontakt mellom fremmede

Samhandling kan føre til kontakt, nærhet og integrasjon, men det kan også bidra til å opprettholde skiller, gi opplevelse av fremmedhet og føre til konflikter (Høgmo, 1996). Foreldrene som møtes i forsøksbarnehagen er ikke bare fremmede i den forstand at de ikke kjenner hverandre fra før, men også i betydningen kulturelt og språklig fremmede for hverandre. Hvordan skape et fellesskap mellom personer som befinner seg i en slik situasjon?

En forutsetning for alt sosialt liv er at de som deltar har tillit til hverandre. Noen ganger er tillit rutine og normal atferd. Det er når vi lever i fellesskap som oppfattes som selvfølgelige, gode og riktige. Da blir fellesskapet noe vi ikke reflekterer over, men tar for gitt (Luhmann i Gulbrandsen, 2000: 71). Mellom foreldrene i forsøksbarnehagen fins det neppe en slik fortrolighet. Familiene som bruker barnehagen har ulik kultur- og erfaringsbakgrunn, og

språklige barrierer gjør kommunikasjonen vanskelig. Når fortroligheten mangler, må tillit skapes og bygges opp. Personalets oppgave og utfordring er å legge forholdene til rette for at dette kan skje.

Tillit innebærer alltid å ta en risiko. Å ta kontakt med sidemannen på Id- eller på nissefesten kan bli møtt av positiv respons, men kan også resultere i avvisning. Generelt gjelder det at den som skal yte tillit alltid vil være på jakt etter tegn på den andres tillitsverd. En situasjon hvor deltakerne er fremmede overfor hverandre kompliserer denne «jakten». En grunn til det er at det er vanskeligere å innhente opplysninger om den andre på forhånd. Dermed blir deltakerne overlatt til informasjonen de kan lese ut av de andre deltakernes framtreten, og ut av konteksten de møter dem i. Disse opplysningene brukes så til å plassere den eller de andre i kategorier som man kjenner (jf. Høgmo, 1996). Både ansiktsuttrykk, mimikk, oppførsel og klesdrakt, kan bety noe for hvordan foreldrene i barnehagen vurderer hverandre (og de ansatte).

I situasjoner hvor vi stilles overfor fremmede vil vi nesten alltid oppleve at vi ikke vet nok om den andre. De som skal delta på foreldrearrangementene blir nødt til å ta risikoen på de andre foreldrenes tillitsverd. Det fører til usikkerhet, og det vil for noen oppleves ubehagelig. Alternativet er å unngå situasjonen.

Når samhandlingen formidles gjennom en institusjon, i dette tilfellet forsøksbarnehagen, reduseres usikkerheten. Institusjonens rolle er å legge til rette for at utfallet av handlingene blir forutsigbare. Dels skjer det ved at institusjonen strukturerer aktivitetene slik at en bestemt type atferd blir vanlig og påregnelig, for eksempel at foreldrene hilser når de treffer hverandre i barnehagen. Dels skjer det ved at institusjonen organiserer incentiver slik at bestemte handlingsalternativer blir favorisert. Det ville for eksempel ha vekket oppsikt om noen av deltakerne på foreldrekaffen snudde seg demonstrativt bort uten å respondere på en henvendelse.

Begge disse sidene ved en institusjon er med på å øke forutsigbarheten og redusere sjansen for tillitsbrudd (Gulbrandsen, 2000:77). At samhandlingen mellom foreldrene går gjennom en institusjon gjør personalets oppgave enklere.

Hvilke foreldre møtes i barnehagen?

Tilbudet om gratisplass gjelder alle. I praksis vil det likevel først og fremst tiltrekke seg familier hvor den ene av foreldrene er hjemmeværende. Andre familier har mest sannsynlig barnehageplass, eller har funnet andre tilsyns løsninger. Vanligvis er det mødre som er hjemmeværende. Forsøksbarne-

hagens kontakt med foreldrene vil derfor i stor grad dreie seg om kontakt med mødrene. Av Stortingsmelding nr. 27, (1999–2000) går det fram at det særlig er disse myndighetene har i tankene når barnehagen som møtested omtales: «Barnehagen kan utviklast til å bli eit viktig tilbod for mødre (og barn)³ med ein kulturbakgrunn som gjer at dei i liten grad deltek i det norske samfunnet», hevdes det i meldingen (ibid:12).

De fleste barna blir fulgt til barnehagen av foreldrene. Avleveringen skjer i garderoben hvor en eller flere av personalet er til stede for å hilse velkommen. Det er for det meste mødrene som følger barna, men fedre er heller ikke noe sjeldent syn å se i garderoben. Noen av fedrene har det som sin faste oppgave å hente og/eller bringe barna til barnehagen. Faren til Abiatha plukker alltid opp Abiatha på vei hjem fra jobben.

For de fleste som følger/henter barna, begrenser oppholdet i garderoben seg til å hjelpe barnet av eller på med yttertøyet, og eventuelt utveksle noen ord med personalet. Noen foreldre leverer barna uten å komme inn i garderoben, eller de snur i døra. Andre gir seg god tid og kan gå inn i lange samtaler med de ansatte. Det er fortrinnsvis mødrene som gjør det.

Kommunikasjon i garderoben foregår først og fremst mellom foreldrene og personalet. Det er mindre kontakt foreldrene i mellom. «Jeg nikker til dem, ikke noe annet,» sier Nazia når hun skal beskrive kontakten med de andre foreldrene i garderoben.

Fellesarrangementene består av fester og foreldrekaffer. Id-markering, nissefest, 17. maifeiring og sommeravslutning er faste ingredienser i festprogrammet. Vanligvis avvikles fellesarrangementene i åpningstiden, men det hender også at de skjer om ettermiddagen. På foreldrekaffen inviteres foreldrene bokstavelig talt til en kopp kaffe med litt kjeks i tillegg, mens barna får saft. Til sammen arrangerer forsøksbarnehagen flere fellestreff i halvåret.

Hvem som deltar avhenger både av hva slags arrangement det er og når på dagen det foregår. På foreldrekaffen kommer stort sett bare mødre, ofte i følge med små barn eller babyer. Det hender også at en bestemor som er på besøk i landet, eller en eldre datter, er med. Også på festene er mødrene i klart flertall, men noen av fedrene pleier også å være til stede, Faren til Aslam, som jeg intervjuet i forbindelse med den andre evalueringen, forteller at han går på foreldremøtene, mens mor går på festene. «Det er mest damer der,» konstaterer han.

Faren til Abitha møtte jeg hver gang jeg deltok på festene det første året Abitha gikk i barnehagen. Han arbeidet like ved og hadde korte dager fordi

³ Anmerkning: Det er jeg som har valgt å bruke parentes.

han var halvt sykemeldt. Moren til Abitha kunne aldri komme på grunn av jobben. Det hendte også at en del andre fedre dukket opp underveis i festen, ofte iført arbeidsklær. Sporveisuniform var ikke et uvanlig antrekk. På arrangementer om ettermiddagen deltar gjerne også storesøsken, som ellers er på skolen.

Flere av mødrene gir uttrykk for at de setter pris på fellessamlingene, og at det er forfriskende å komme seg ut. «Når det er fest i barnehagen kler vi oss pent og tar krem og rouge i ansiktet,» forteller Rabia og illustrerer det ved å stryke fingrene over kinnet. «Det er godt for dem å ta en dusj, kle seg og komme ut,» sier Zain. «Det er fint for oss også, vi setter pris på å komme hjem til en pen kone,» sier han spøkefullt og ler.

Uformelt preg

Fellesarrangementene varer mellom halvannen til to timer. Å tilbringe tid sammen gjør at det oppstår behov for å samhandle (Album, 1996). På festene inngår gjerne ett eller to programinnslag, vanligvis med barna i hovedrollen. Det hender også at personalet viser lysbilder eller at barna opptrer på foreldrekaffen, men ofte er det ikke noe program. Foruten de små fellesinnslagene består samlingene av måltid og uformell prat. Det er ingen bordplassering.

Uformell samhandling kan framstå som åpen og uten regler. Tilsynelatende kan det derfor virke som en type samhandling det er enkelt å delta i. Slik er det ikke nødvendigvis. Alle samtaler er underlagt rammer. Rammene gir signal om hvilken definisjon som gjelder for den aktuelle situasjonen og hva slags identitet som gjelder for deltakerne (Album, 1996).

Rammene gir mening til det som foregår i samtalen, men setter også standarder for hva som er passende oppførsel, det vil si for hva man bør og ikke bør gjøre eller si. «Problemet» med uformell samhandling er at reglene er mindre uttalte enn i formell samhandling. Å ikke vite om man kjenner og behersker reglene skaper usikkerhet.

På et arrangement som er definert som en hyggelig samling, vil en vanlig norm være å unngå uenighet, eller i hvert fall konflikter. Deltakere som ikke føler seg trygge på at de behersker omgangsformen for denne typen samvær, kan bli redde for å si noe «galt».

Vanligvis forebygges konflikter ved å unngå at uenighet oppstår. Skulle det likevel skje, vil den som har forårsaket konflikten vanligvis forsøke å glatte til for å hindre at situasjonen blir pinlig. En som ikke føler at han har den nødvendige sosiale kompetanse, kan frykte for at han ikke vil klare å redde slike situasjoner i land, dersom de skulle oppstå.

Den mest effektive måten å unngå slike situasjoner på, er å begrense samhandlingen. I dette tilfellet vil det si å la være å delta på fellesarrangementene i barnehagen. Samtidig mister man muligheten for å erfare at samhandling med de andre framsmøtte kan være positiv og forløpe uten problemer. En mellomløsning er å møte opp, men å unngå kontakt med personer man ikke kjenner.

Mye tyder på at uformell samhandling i mange tilfeller kan være mer krevende enn å være tilstede på en tilstelning med mange programposter og stram regi.

På åpningsdagen den høsten fireåringene begynte i barnehagen, var alle foreldrene invitert. Det ble servert kaffe, kjeks og saft. Familiene kom litt etter hvert, men etter vel en halvtime var de relativt fulltallige. Bortsett fra å sørge for nok drikke og kjeks, ble det ikke sagt noe eller tatt noen initiativ fra de ansattes side. Etter nærmere en time så jeg en mann reise seg og gå bort til avdelingslederen. Han virket en smule oppbrakt. Straks etterpå tok avdelingslederen ordet, ønsket velkommen og sa at foreldrene kunne bli så lenge de ville. Informasjon om barnehagen ville bli utdelt i barnas garderobebehyller en av de nærmeste dagene.

Jeg gjenkjenner straks mannen som hadde reist seg når jeg treffer ham et par uker senere. Det er Zain. Han omtaler episoden og bekrefter at han var irritert over at «ingenting skjedde og ingen tok styringen». «Man kan ikke bare la folk sitte der,» sier han. Også avdelingslederne kommenterte hendelsen da jeg senere intervjuet dem. «Jeg ble overrasket og nesten litt fælen da han kom bort til meg. Vi hadde ikke planlagt å ha noen informasjon, men da følte jeg jeg måtte si noe,» sier hun som Zain hadde henvendt seg til.

Det er ikke bare i barnehagen det å drikke kaffe kan oppleves krevende. I boka «Ordet som stempler djevlene,» siterer Inger-Lise Lien en lærer fra Grünerløkka som har gjort samme erfaring: «Vi som er offentlig ansatte prøver å dytte folk sammen for å drikke kaffe på norsk. Det er vellykket helt til folk begynner å snakke sammen. Da blir det kunstig fordi folk ikke har felles referanseramme» (Lien, 1997: 158).

Maten er viktig

Mat har en viktig symbolsk og sosial betydning og er ofte egnet til å skape fellesopplevelser. Å servere et måltid representerer en anledning til å samhandle både praktisk og verbalt. De som sitter rundt bordet må vise hverandre oppmerksomhet og sende ting til hverandre. Maten er også ofte et takknemlig samtaleemne. Det er et positivt og vanligvis ufarlig å ta opp. Den eller de som har laget maten får mulighet for å eksponere seg og bli synlig.

Mottakerne får sjansen til å vise sin beundring og takknemlighet for det de får servert.

Maten er den viktigste ingrediensen på festene. Foreldrene, eller rettere sagt mødrene, har mat med seg. Det resulterer i oppdekninger av et stort utvalg retter fra mange land. Rettene plasseres gjerne på en separat anretning. Serveringen får derfor karakter av å være koldtbord. Måltidet avstedkommer vanligvis mange kommentarer om hvor mye godt som blir servert, hvor spennende rettene er sammenlignet med norsk kost, og hvor hyggelig det er når alle bidrar.

Et felles måltid virker likevel ikke alltid samlende. Når det er knyttet religiøse tabuer til mat, kan det også bidra til å synliggjøre forskjeller. På en av festene stod en stor bolle nesten urørt igjen da måltidet var over. Personalet kommenterte dette etterpå. De mente det skyldtes at moren som hadde laget den var ny i barnehagen, og at de andre ikke var trygge på om dette var mat muslimer kunne spise. På en 17. maifest, som for øvrig ble feiret to dager etter den syttende, serverte personalet pølser og hamburgere, begge deler av hallal-kjøtt. Det var likevel ikke tilstrekkelig til å friste alle. Noen av deltakerne foretrakk medbragt mat, og dekket opp med matbokser foran seg. I følge de ansatte skyldtes dette ulike preferanser for ulike slaktere. Personalet pleide derfor å opplyse om hvilken butikk kjøttet var kjøpt i. Heller ikke den norske moren som var til stede var begeistret for hallal-varianten. Det smaker ikke så godt som pølser laget av svinekjøtt, mente hun.

Mest kontakt med landsmenn

Å ha felles referanseramme er et viktig grunnlag for kontakt. Språk representerer en slik referanseramme. Når jeg ser meg rundt i lokalet på en av disse festene jeg er med på, ser jeg grupper av mødre som sitter sammen langs veggen eller omkring et bord. I de fleste tilfeller snakker de samme språk – som ikke er norsk. Langs veggene er det plassert stoler ved siden av hverandre. Å sitte der gir god utsikt over forsamlingen. Det gir mulighet for å henvende seg til sidemannen, samtidig som det ikke er påkrevd eller føles beklemmende å ikke gjøre det. Den ene norske moren som er til stede, har valgt en stol langs veggen. Hun snakker ikke med noen av de andre foreldrene. Ingen av foreldrene henvender seg til henne heller.

Rabia, moren til Iram, forteller at hun treffer mange kjente i barnehagen og er blitt kjent med enda flere. Alle er fra Pakistan som hun selv. Til sammen utgjør de en stor gruppe. Det er derfor ikke lett å rekke over så mye mer, men hun kjenner de andre av utseende og hilser på dem. Skal hun

kommunisere med dem, må det skje på norsk. Rabia føler seg usikker på å innlate seg på en samtale på norsk.

Slik er det også for moren til Nazia og Hira. Når de er i barnehagen på foreldretilstelninger, snakker de fortrinnsvis med landsmenn. Det er hyggelig med en anledning til å møtes. Ingen av dem kan mer enn noen få ord norsk.

Sosial kontakt og fellesskap kan oppleves positivt og selvbekreftende, men omfatter også muligheten for kontroll. Tette kontaktforhold hvor det er vanskelig å unngå andres oppmerksomhet, kan derfor oppleves som uønsket innsyn og overvåking.

Saba føler seg ikke hjemme blant sine opprinnelige landsmenn som hun treffer i barnehagen. «De er fra bygda, mens jeg kommer fra byen – en veldig moderne by. Jeg har fått en moderne oppdragelse. Derfor har jeg ikke kontakt med dem. Vi har ikke samme bakgrunn. Jeg misliker dem ikke, det er bare at vi ikke passer sammen. Snakker du med dem, mistolker de det du sier og sprer rykter om deg. Det liker jeg ikke,» forklarer Saba. Men å ikke ha eller være avskåret fra kontakt, er ikke så lett, medgir hun: «Det er vanskelig for meg å få informasjon siden jeg ikke snakker med dem og heller ikke prater norsk».

For noen kan kontakten med landsmenn som de møter i barnehagen brukes både til å diskutere og fortolke det som skjer i barnehagen. Rabia forteller at hun og de andre pakistanske kvinnene av og til kommer opp i slike diskusjoner. En gang gjaldt det nissefesten. Noen av de pakistanske kvinnene mente det ikke var heldig for muslimer å delta. Rabias oppfatning var at når barnehagen feiret deres tradisjoner, var det ikke mer enn rett og rimelig at de var med på nissefest. En annen gang var det 17. mai som var temaet. Ingen hadde noe i mot å feire dagen, men spørsmålet var hvem sin dag det var. Var det utelukkende nordmennene sin dag, eller hadde de også, i kraft av å være innbyggere i landet, del i den? Likeså hadde serveringen på 17. mai-festen i barnehagen vært et tema. Mange av kvinnene mente de heller burde tatt med mat til dagen. Da ville de vært med og preget den i større grad. Selv om pølsene og hamburgerne var aldri så hallal, var det flere som syntes denne typen servering var stusselig, forteller Rabia.

Savner flere norske foreldre i barnehagen

Flere av foreldrene hadde håpet at de ville treffe en del norske foreldre i barnehagen, og er skuffet over at de ikke gjør det. Dess mer pris setter Fatma på den ene norske moren i barnehagen hvor Fatmas datter går. Fatma omtaler henne som en venninne, men av sammenhengen går det fram at

kontakten mellom dem er relativt beskjeden. Det hender de møtes tilfeldig på bussholdeplassen eller på kjøpesenteret. Da hilser de og snakker litt sammen, forteller Fatma.

Rabia forteller at den viktigste grunnen til at Iram sluttet i den forrige barnehagen var at det var så få norske der. Iram ble gående i samme lekemiljø som det hun gjorde ellers. Rabia hadde også for egen del håpet at det ville være flere norske foreldre i denne barnehagen. Hun setter stor pris på at det fins ansatte fra Pakistan i forsøksbarnehagen, men legger til: «For min del ville vært fint med flere norske, så kunne jeg fått snakket mer norsk. Jeg har lyst til å øve meg. Nå faller jeg i stedet fort ned på den letteste løsningen, nemlig å bruke urdu.»

Saba gikk på foreldrekafe i begynnelsen, men etter hvert ble det mindre. De fleste mødrene var fra Pakistan, konstaterer hun. «For meg var det derfor ikke noe nytt eller spennende. Jeg ønsker at det var flere norske foreldre i barnehagen». Saba vil gjerne praktisere norsk, men blir flau over å prøve når andre fra hjemlandet hører på.

Kontakt i barnehagen, men ikke utenfor

Hvorvidt en sosial kontakt utvikles til en relasjon, avhenger dels av ytre omstendigheter som hyppighet og hvor lang tid kontakten går over. Dels avhenger det av at partene har noe felles. I hvilken grad fører kontakten som foreldrene får i barnehagen til at de utvikler vennskap eller danner nye nettverk?

En måte de voksne i barnehagen får kontakt med hverandre på, er gjennom barna. Barnas preferanser for de forskjellige ansatte er for eksempel ofte grunnlaget for foreldrenes kontakt med dem (Nergård, 2002: kap. 7). Tilsvarende vil vennskap som barna etablerer ofte virke inn på hvem av foreldrene som får kontakt med hverandre.

Barn er vanligvis mindre styrt av normer for hvem de kan omgås enn voksne. Sammenlignet med foreldrene har barna i forsøksbarnehagen den fordel at de har mindre språklige barrierer for å ta kontakt med hverandre. De kan dermed bli en faktor som fører til at foreldrene samhandler på tvers av språk- og landegrenser.

Flere foreldre forteller om lekekamerater som barna deres har fått i barnehagen. Noen ganger dreier det seg om kontakt med «landsmenn». Albina leker mest en annen albansk pike, i hvert fall var det slik i begynnelsen, forteller hennes mor. De pakistanske barna utgjør en så stor gruppe i barnehagen hvor Rashida går, at det var naturlig at valget av venner falt på noen av dem. Men hennes mor hadde helst sett at hun hadde mer kontakt med andre, slik at hun ble nødt til å snakke norsk.

Sagaal har funnet en pakistansk venninne, forteller hennes mor, Kahdra, som selv kommer fra Afrika. Det har ført til at Kahdra er blitt litt kjent med moren til denne venninnen. De snakker sammen når de treffes i barnehagen, og ved et par anledninger har jentene besøkt hverandre hjemme.

Kontakten mellom barna begrenser seg i de fleste tilfeller til den tiden fire- og femåringene oppholder seg i barnehagen. Det samme gjør kontakten mellom foreldrene. «Vi hilser når vi treffer hverandre på gata», er en formulering som ofte går igjen. Det er knapt noen som rapporterer om nye vennskap de har fått i barnehagen, men en del har opplevd å bli bedre kjent med personer de visste om på forhånd.

I følge Simmel er fremmedhet en sosial form som særlig preger storbyen (Østerberg, 1978). Storbymennesket bevarer handlefriheten ved å holde avstand til sine sosiale omgivelser. Slik skapes og opprettholdes fremmedhet som den normale relasjonen mennesker i mellom i det offentlige rom. En annen side ved fremmedhet som sosial form, er at kontakt har tendens til å bli uforutsigbar, upålitelig og fremmed.

Fatma har erfart det, og det kan være både vondt og forvirrende. Fatma forteller at hun pleier å hilse på de andre foreldrene når hun møter dem i garderoben. Det hender også at hun slår av en prat med noen av dem på fellesarrangementene. Når hun møter noen av dem på gata, er det likevel ikke alltid de hilser. «Når vi er utenfor barnehagen – da kjenner vi liksom ikke hverandre lenger,» sier hun.

De ansatte er viktige kontaktskapere

Ikke alle treffer «landmenn» i barnehagen. Khadra, Fatma, Patmini, Sunila og Athene er blant dem. For dem som behersker fellesspråket behøver ikke det å være noen hindring for kontakt. Snarere tvert imot kan det tenkes å virke motsatt. Forutsetningen er at det fins andre som også behersker dette språket.

Når den norske moren som satt langs veggen ikke henvendte seg til noen av de som satt ved siden av henne, kan det ha vært dette som var grunnen. Men det kan også ha vært fordi hun ikke syntes situasjonen bød på noen anledning til å ta kontakt, eller at de som satt ved siden av ikke signaliserte noen form for tilgjengelighet (for eksempel ved å utveksle blikk, smil eller eventuelt kommentarer) (Album, 1996).

Føler du deg ensom når du er på festene uten å snakke med de andre foreldrene, spør jeg den norske moren. «Det gjør jeg,» svarer hun, «men det er ikke så farlig, jeg har jo de ansatte.»

Sunila er den eneste representanten i barnehagen fra sitt land. Selv om hun nå befinner seg langt hjemmefra, må hun likevel forholde seg til de storpolitiske konfliktene mellom hennes land og nabolandet. De gjør seg også gjeldende i den sosiale omgangen mellom henne og foreldrene som kommer fra dette landet. «De pakistanske mødrene er litt anspente når de treffer meg,» sier hun, men føyer skyndsomt til at hun ikke bryr seg så mye om det. Kanskje er det fordi det også er mange andre faktorer som skiller dem, både i forhold til utdanning og klassebakgrunn. For Sunila blir det stort sett personalet hun har kontakt med når hun er på foreldrekafe eller fest. Den norske førskolelæreren er den hun kjenner aller best.

De ansatte har ansvaret for å organisere og avvikle festene. Praktiske gjøremål fører til at de vandrer mye rundt i lokalet. På sin vei kommer de i kontakt med mange, og benytter gjerne anledningen til å ønske nykommere velkommen og veksle noen ord med de som allerede har satt seg ned. Slik bidrar personalet til å gi enkeltdeltakerne en tilknytning til festen. Ikke minst gjelder det fedrene. De snakker av og til seg i mellom, men ofte er det de ansatte, særlig de pedagogiske lederne, de har kontakt med.

De ansatte er også viktige i forhold til å holde forsamlingen samlet og skape et fellesskap. Underveis i festen ser jeg en del av dem sitte ned, ofte med en gruppe omkring seg. Det kan være foreldre som er fra samme land som den ansatte. Da går gjerne praten på deres felles språk. At det er en ansatt til stede synes også å gjøre det lettere for foreldre med annen språkbakgrunn å koble seg på, i hvert fall opplevde jeg det slik. Gruppen framstår som mindre intim og lukket. Straks det dukker opp noen (for eksempel meg) som har et annet morsmål enn det gruppen snakker, slår den ansatte over til norsk. Slik gjør de ansattes tilstedeværelse det lettere å integrere foreldre som ellers ville ha vanskelig for å få kontakt.

Nærhet eller distanse?

Selv om praten tidvis kan gå livlig omkring noen av bordene på foreldresamlingene, har mange av arrangementene ofte et litt reservert preg. Hva skal til for å «forvandle» *samlingen* av foreldrene til *et fellesskap* av foreldre? Er det realistisk? Bør det være et mål?

Å være til stede til samme tid er ikke ensbetydende med å være sammen (Goffman, 1961 i Album, 1996). Å vite og være bevisst at man tilhører samme kategori kan gi grunnlag for fellesskapsfølelse. Det vil si at foreldrene vet og er bevisst at de er foreldre til barn i forsøksbarnehagen. Å være avgrenset fra og annerledes enn andre, er også ofte en viktig forutsetning for fellesskap. Foreldre som har barn i forsøksbarnehagen opplever kanskje at de er forskjellige fra andre foreldre, i den forstand at de har valgt

en tilsynsløsning (fire timer per dag) som avviker fra en vanlig heldagsplass, og en barnehage som er annerledes enn barnehager flest.

Ingen av disse to faktorene er likevel tilstrekkelig til at det oppstår et fellesskap mellom de som er til stede. Alt fellesskap krever et visst nivå av tilslutning. Det vil si at deltakerne må kjenne en eller annen type tilhørighet til eller på en eller annen måte være knyttet til de andre med samme status. Er statusen flyktig, har deltakerne kort tid til å utvikle fellesskap (Album, 1996). Statusen «foreldre til barn i forsøksbarnehagen» varer i høyden i to år. Foreldrene var fremmede for hverandre før de møttes i barnehagen og vil snart bli det igjen. Samværet mellom dem har derfor et midlertidig preg. Vissheten om dette gjør antagelig at mange er tilbakeholdne med å investere særlig mye i kontakten med dem de møter i barnehagen.

Sosialt liv innebærer en pendling mellom nærhet og distanse, og sosial kompetanse i å beherske et variert repertoar av samhandlingssituasjoner – fra det formelle og fjerne, til det personlige og nære. Det er verken oppsiktsvekkende eller nødvendigvis problematisk at fellessamlingene i forsøksbarnehagen ikke representerer noe fellesskap i betydningen stor grad av nærhet. Situasjonen vil trolig være den samme i mange andre barnehager, hvor etnisk norske foreldre er i flertall.

5.5 Oppsummering

Temaet for dette kapitlet har vært sosial kontakt og fellesskap. Vi har sett på familienettverk, på utvalgets kontakt med nordmenn og på hvordan barnehagen fungerer som møtested for foreldrene.

Å få innblikk i hva slags familienettverk informantene har, og hva slags kontakt familiene har med nordmenn, forteller noe om den sosiale konteksten som barnehage tilbudet virker i. Har familien lite sosialt nettverk vil tilbudet om barnehageplass kunne representerer en viktig og potensiell utvidelse av dette nettverket.

De fleste i utvalget har familie og slekt i Norge. Det er likevel store variasjoner i forhold til hvem og hvor stor del av familien som befinner seg her. Noen har alle sine nærmeste her. Andre har ingen. For alle vil det uansett være noen som mangler. Savnet oppleves særlig sterkt i forbindelse med høytider og familiebegivenheter.

De fleste er likevel godt informert om sine nærmeste. Men besøkskontakt med familie og slekt utenfor Norge begrenses av økonomi og i noen tilfeller også av politiske forhold i hjemlandet.

Familiene har lite kontakt med nordmenn. Nesten ingen har norske venner, men flere av dem gir uttrykk for at de ønsker at de hadde det. Noen

har hatt norske bekjente eller venner i perioder, men kontakten har ofte opphørt etter en tid. Noen få gir uttrykk for at de prioriterer kontakt med egen familie og med landsmenn, tiden strekker ofte ikke til mer enn det. For mange er språket en hindring i forhold til kontakt med nordmenn. Slik skaper manglende språkferdigheter en vond sirkel; lite kontakt med nordmenn gir få anledninger til å praktisere og utvikle norsken.

En viktig målsetning for barnehagetilbudet var å skape et sosialt treffpunkt for foreldrene. Både i den såkalte barnehagemeldingen (Stortingsmelding nr. 27, 1999–2000) og i planen for forsøksprosjektet, blir det lagt vekt på dette.

Foreldrene som møtes i forsøksbarnehagen er ikke bare fremmede i den forstand at de ikke kjenner hverandre fra før, men også i betydningen kulturelt og språklig fremmede for hverandre. Personalets utfordring er å legge til rette for at foreldrene likevel kan bli kjent. All samhandling og sosialt liv forutsetter tillit. Når samhandlingen formidles gjennom en institusjon øker forutsigbarheten. Det er normer for hvordan man oppfører seg i barnehagen. Foreldrene som hilser på andre foreldre kan for eksempel regne med at hilsenen blir besvart.

Det arrangeres flere fester og «foreldrekaffe» i halvåret, hvor foreldrene inviteres til å delta sammen med barna. Vanligvis foregår de i barnehagens åpningstid. For det meste er det mødre som kommer, men det hender også at fedre deltar. Arrangementene har et uformelt preg, og måltidet en sentral plass. På festene bringer foreldrene mat med seg. Det resulterer ofte i bugnende koldtbord. Det kan være små programinnslag, særlig på festene, men stort sett består samværet i uformell samtale. Deltakerne grupperer seg ofte rundt bordene etter språkbakgrunn.

Flere av foreldrene uttrykker frustrasjoner over at det er så få norske familier i forsøksbarnehagen. De eneste av majoritetsbefolkningen som de treffer, er således de ansatte. Om lag halvparten av dem er etnisk norske (Nergård, 2002: kap. 6). De ansatte har en sentral rolle i forhold til å få den enkelte til å føle seg velkommen og vel ved å være til stede. Ikke alle møter andre landsmenn blant foreldrene. Hvis de heller ikke behersker norsk, gir det ofte begrenset mulighet for å komme i kontakt med andre. De ansatte kan også fungere som bindeledd. Når en av de ansatte sitter sammen med en gruppe, er det lettere for andre å plassere seg der. Snakker de et språk som den som forsøker å få innpass ikke kan, er de ansatte gjerne raske med å slå over til norsk, eller til å oversette det som blir sagt til dem som ikke forstår. Det åpner en mulighet for at foreldre som ikke skjønner hverandres språk, likevel kan samhandle. Hvor ofte dette skjer, er et annet spørsmål.

6 Avslutning

6.1 Innledning

Utgangspunktet for evalueringen er et forsøk med gratis barnehage. Forsøket startet i august 1998 og omfattet alle femåringer i bydel Gamle Oslo. Senere (høsten 2000) ble tilbudet utvidet til å gjelde fireåringene i samme bydel. Målet med forsøket var å få flere barn med innvandrerbakgrunn til å begynne i barnehage, og å legge til rette for bedre integrering og språkopplæring. Evalueringen dreier seg om å finne ut hva slags betydning det har for familiene å få tilbud om fire timer barnehage i *to år* før skolestart. I hvilken grad bidrar det til økt integrering?

Den største forskjellen mellom tilbudet slik det opprinnelig var, og ordningen som startet høsten 2000, er at barna går, eller i alle fall har mulighet for å gå, i barnehagen i *to år i stedet for ett*. Selv om forskjellen på de to tilbudene først og fremst er kvantitativt, kan økningen fra ett til to år likevel få kvalitativ betydning for barna det gjelder. Også for foreldrene vil økningen fra ett til to år kunne få konsekvenser – både i forhold til å bli kjent med rutinene i barnehagen og menneskene de møter der, og i forhold til avlastning av ansvar og arbeid. Siden det vanligvis er mødre som har ansvaret for å passe barnet, er det først og fremst de som vil merke avlastningen og som får frigjort tid. Det er da også mødre som er fokus for evalueringen.

Språk, arbeid og nettverk blir ofte betraktet som nøkler til integrering. Det er først og fremst disse sidene ved familienes situasjon evalueringen fokuserer på. Siden nettverk gjerne er en funksjon av de to første, blir språk og arbeid likevel det viktigste. I hvilken grad gir oppholdet i barnehagen mødre mulighet for å gå ut i arbeid for dem som ønsker det, eller til å begynne på norskopplæring for dem som trenger det?

Datamaterialet består av en kvalitativ studie av fjorten familier. De ble intervjuet tre ganger: Tidlig på høsten (2000) det året fireåringene begynte i barnehagen, våren 2001, det vil si etter at barna hadde tilbrakt ett år i barnehagen, og våren 2002, da barna var i ferd med å avslutte oppholdet i barnehagen. De fleste som ble intervjuet var mødre. I tillegg til intervjuene ble det også brukt observasjon som metode for datainnsamlingen.

6.2 Betydningen av tilbudet

Det er alltid et problem å fastslå hvor mye et tiltak, her fire timers gratis barnehage, betyr sammenlignet med andre faktorer. Det vil si hva som ville

ha skjedd med familiene dersom de ikke hadde fått tilbud om gratis barnehageplass. Evalueringen dreier seg derfor om å beskrive de *konkrete* hendelsene og endringene som skjer i løpet av toårsperioden familiene har plass i forsøksbarnehagen, ikke om å *fastslå* effekter som gratistilbudet har hatt.

Noen gikk ut i jobb...

Vi fulgte de fjorten mødrene i toårsperioden som fireåringen hadde tilbud om gratis barnehageplass. Hva har skjedd med deres tilknytning til arbeidsmarkedet i løpet av denne tiden? Hvor mange av dem er begynt på norsk-kurs? Norsk-kunnskaper er ofte en forutsetning for å få jobb. Derfor kan det å begynne på språkkurs betraktes som et første steg på en mulig yrkeskarriere.

I den norske gjennomsnittsbefolkningen er utdanning den faktoren som har størst effekt på kvinners yrkesaktivitet (Jensen, 2000 m.fl.). Bare en av de fjorten mødrene i utvalget har universitetsutdanning. To andre har utdanning ut over grunnskolen, mens resten har utdanning på grunnskolenivå. Det vil i noen tilfeller si fem–seks års skolegang. Lavt utdanningsnivå gir i seg selv grunn til å begrense forventningene til hvor mye gratistilbudet vil bety i forhold til å endre mødrenes tilknytning til arbeidslivet.

Bortsett fra én var alle de aktuelle mødrene hjemmeværende da deres respektive fireåringer startet i barnehagen (høsten 2000). En annen begynte å jobbe samtidig som familien fikk tilbud om plass. Våren 2002 var til sammen seks av mødrene i jobb. I tillegg til de to som allerede var yrkesaktive, hadde fire andre gått ut i arbeidslivet.

Ti av mødrene hadde ett eller to barn under fire år da fireåringene startet i barnehagen (høsten 2000). Uten at familiene fant andre løsninger for barnetilsyn fikk derfor ikke disse mødrene frigjort tid til å begynne på norsk-kurs eller gå ut i jobb. En del av dem gjorde imidlertid det. Alle de fire mødrene som gikk ut i yrkeslivet i løpet av toårsperioden, hadde barn under fire år. Problemet med tilsyn løste de ved at besteforeldre eller ektemenn trådte til.

Resultatene i evalueringen tyder på at mors motivasjon for å gå ut i arbeidslivet er det som i første rekke avgjør om familiene finner løsning på behovet for barnetilsyn. Alle de fire som gikk ut i jobb i løpet av toårsperioden, ga allerede i den første samtalen uttrykk for at de hadde dette som mål. De ventet bare på at sjansen skulle by seg, for tre av dem innebar dette også sjansen til å lære seg norsk. Disse tre var de eneste i utvalget som hadde utdanning utover grunnskole. Det synes med andre ord som om den faktoren som virker sterkest inn på norske kvinners yrkesdeltakelse har like stor betydning for disse kvinnenes jobbaktivitet. Den fjerde hadde ingen problemer med språket. Hun var delvis oppvokst i Norge og hadde fullført

siste del av skolegangen her. Det kan tyde på at lang botid i Norge også påvirker mødrenes yrkesaktivitet. Andre undersøkelser viser at dette er tilfellet (Lie, 2002).

Jobbene som mødrene går til befinner seg stort sett innenfor «standard-bransjene» for arbeidstakere med ikke-vestlig innvandrerbakgrunn, som renhold, restaurantvirksomhet eller som lavere funksjonærer innenfor offentlig sektor. Bortsett fra én har samtlige underordnede stillinger på assistentnivå. Også moren som har universitetsutdanning fra hjemlandet, har det. Tre av mødrene har deltidsjobb, mens tre er i full stilling. To har fast ansettelse. De andre jobber på mer eller mindre kortvarige kontrakter. En av dem står i fare for å miste jobben fordi bedriften innskrenker. En annen er sykemeldt etter tre måneders yrkeskarriere. Mødrenes tilknytning til arbeidsmarkedet rommer med andre ord mange aspekter som på kortere eller lenger sikt kan bli problematiske, og i verste fall skyve dem ut igjen.

....men de fleste er fortsatt hjemme

Åtte av de fjorten mødrene i utvalget var fremdeles hjemmeværende våren 2002. Noen av dem ønsket å gå ut i arbeidslivet, andre hadde ingen planer om det. Noen er gift med menn som foretrekker at mor er hjemme, og ofte er mor selv av samme oppfatning. Mange opplever dessuten at arbeidet hjemme er så krevende at det er vanskelig å påta seg flere forpliktelser. I gruppen finnes det også eksempler på mødre som føler at de skiller seg så mye ut fra majoritetsbefolkningen at de ikke tror de passer inn i det norske arbeidslivet. De frykter at de må forandre seg på områder som går på egen overbevisning løs (for eksempel slutte å bære hodeplagg, 'hijab').

Seks av de åtte mødrene kunne lite eller ikke noe norsk. Alle uttrykte ønske om å lære det. Tre av dem begynte på språkopplæring i løpet av toårsperioden. Ingen av dem kom i gang før sent på høsten det andre året, eller den siste våren fireåringen gikk i barnehagen. Én hadde allerede sluttet. Alle de tre, og også alle andre i utvalget, hadde gått på norskkurs en eller flere ganger tidligere. Mange hadde sluttet uten å fullføre kurset – ofte på grunn av graviditet og perioder med omsorg for småbarn. Andre hadde fullført, men uten å lære norsk. Å ha gått på kurs uten å oppnå målsettingene kan redusere motivasjonen for å starte på nytt. Det kan ha vært en grunn til at disse mødrene trengte så lang tid på å områ seg.

I alle tre tilfellene var fireåringen minstemann i familien. Selv begrunnet mødrene det med at de hadde det for travelt. Ansvar for husarbeid og oppfølging av fire barn, som alle tre har, er anstrengende. Arbeidet er vanskelig å planlegge og avgrense i tid. For noen vil det derfor kreve stor

motivasjon og viljestyrke å få fire korte formiddagstimer til også å inkludere norskundervisning og lekselesing.

Tre av de seks mødrene som ikke behersker norsk, begynte aldri på kurs i løpet av fireåringens toårige opphold i forsøksbarnehagen. To av dem uttrykte imidlertid sterkt ønske om å begynne. Målet for dem begge var å gå ut i jobb. Alle de tre hadde fremdeles barn under fire år våren 2002. De ville derfor vært avhengig av å få kursplass med barnetilsyn, eller finne andre måter å løse tilsynet med de minste på.

Betydningen som oppholdet fikk for nettverket

Familiene som bruker forsøksbarnehagen befinner seg i en særstilling i forhold til sosialt nettverk. Mange av dem har ikke familie her i landet overhodet, eller de har noen få slektninger. Familienettverk er vanskelig å erstatte, og mange lever en hverdag med savn og lengsler etter sine kjære. Noen har god kontakt med landsmenn som også har slått seg ned i Norge, andre har ingen eller kanskje bare noen ytterst få som kommer fra samme land som dem, og som de kjenner. De fleste har også lite befatning med nordmenn. De treffer dem som ansatte på offentlige kontorer, og noen også som naboer. Men det er bare noen ganske få som har norske venner, i hvert fall i betydningen at de omgås dem sosialt.

For familier med lite sosialt nettverk kan oppholdet i barnehagen representere en viktig mulighet for å utvide dette nettverket. Ett av målene for forsøksbarnehagen er da også å fungere som et møtested for foreldrene. Barnehagen arrangerer foreldretilstelninger flere ganger i halvåret. Det dreier seg om fester og om foreldrekaffe.

Mange av foreldrene hadde håpet de skulle møte flere norske foresatte i barnehagen. Dels fordi de ønsket å praktisere språket, dels fordi de gjerne vil bli kjent med majoritetsbefolkningen. Men det er nesten ingen etnisk norske foreldre i forsøksbarnehagen. I hvilken grad det ville hatt betydning for måten foreldrearrangementene fungerer på, er vanskelig å vite. Det avhenger rimeligvis både av antall og hvem personene i så fall var. Men det er ikke uvanlig at sosiale samvær ender opp med «parallele sesjoner» når medlemmer av minoritets- og majoritetsbefolkningen møtes (Moen, 2002).

Den samme tendensen gjør seg gjeldende på foreldresamlingene, slik de fungerer i dag. De er preget av at de tilstedeværende grupperer seg etter språkbakgrunn. De få norske foreldrene og de andre som ikke møter noen med samme morsmål som dem selv, blir derfor nødt til å finne andre måter å orientere seg og delta i arrangementet på. For dem er ofte kontakten med personalet særlig viktig. Om lag halvparten av de ansatte er norske.

Det er få av foreldrene som har utviklet nye vennskap som følge av oppholdet i barnehagen. Noen er imidlertid blitt godt kjent med enkelte av de ansatte. Andre har fått nye bekjente eller utvidet kjennskapet til noen de visste hvem var fra før. I begge tilfeller gjelder det fortrinnsvis personer med samme nasjonale og språklige bakgrunn som de selv.

For mange representerer hyggetreffene i barnehagen et takknemlig avbrekk i hverdagen. Selv om det kanskje ikke fører til at nettverket utvides, gir det en anledning til kontakt og samvær som mange kanskje ikke ellers ville hatt. Om foreldrene ikke utvikler så mange relasjoner seg i mellom, får de fleste likevel en oversikt over hvem de andre foreldrene er, og er «på nikk» med dem. Også fjerne, distanserte relasjoner kan ha verdi. Det gjelder både i den konkrete situasjonen de eksisterer i, og på sikt. Noen av relasjonene kan representere et potensiale for nærmere bekjentskap ved senere anledninger, for eksempel hvis foreldrene møter hverandre igjen i andre sammenhenger, for eksempel på skolen.

6.3 Bidro oppholdet til økt integrering?

Integrering er et mangefasettert og lite entydig begrep. Følgelig er det vanskelig å måle. Deltakelse i arbeidslivet blir likevel vanligvis holdt fram som en aktivitet som har stor integrerende virkning. Det gir mulighet for å samhandle med andre, og er en måte å bidra til fellesskapet og samfunnsproduksjonen på. At det å beherske det offisielle språket er en fordel i forhold til å bli en del av samfunnsfellesskapet, er selvsagt.

Tilbudet med gratis barnehage er frivillig, og det er ikke knyttet noen betingelser til det. Det er med andre ord mulig å ta imot tilbudet uten å ha verken ønsker om å bli integrert eller planer om å gå på norskurs eller ut i arbeidslivet. Mange har likevel det.

Mødrene som i første rekke lar seg mobilisere til arbeidslivet, er de som på forhånd er mest motiverte. Tilbudet på fire timer strekker ofte ikke til for at de skal klare å ivareta en jobb, heller ikke en deltidsjobb. Det kan likevel virke som om «startpakken» som gratistilbudet representerer, er det som skal til for å få dem til å starte eller ta opp igjen sin yrkeskarriere. Plassen i forsøksbarnehagen inngår som en viktig del av totalløsningen for barnetilsyn.

På sett og vis befinner disse kvinnene seg i en situasjon som har flere fellesstrekk med den situasjonen mange norske mødre befant seg i på 1970-tallet. Utbyggingen av velferdsstatens barnetilsynsordninger startet med at kvinnene forandret sine tradisjonelle handlingsmønstre. Først etter at det ble vanlig at mødrene gikk ut i jobb, ble det etablert ordninger som var tilpasset den nye situasjonen (Leira, 2002). De som var først ute, måtte derfor finne

sine egne, private løsninger på behovet for barnetilsyn. Mødrene det dreier seg om i evalueringen, lever i et samfunn hvor det finnes barnetilsynsordninger. Problemet er at familiene ikke nødvendigvis kan benytte seg av dem, fordi de ikke lar seg tilpasse de økonomiske rammene som familiene lever under.

Trolig ville mange, eller kanskje alle disse seks mødrene, gått ut i jobb før eller senere uansett. Mye tyder på at gratistilbudet har gjort det mulig å gjøre det «før», framfor å utsette det til senere.

Andre har ikke yrkesarbeid som mål. Kan tilbudet likevel ha en integrerende virkning for dem? En del av dem har aldri forestilt seg rollen som yrkesaktiv. Andre kan ha kommet til at utbyttet av en eventuell jobb ikke er verdt innsatsen den vil kreve. Det mest sannsynlige er at disse mødrene ville ha havnet i jobber som har lav status, er dårlig betalt og ofte også fysisk og psykisk belastende.

Uansett yrkesambisjoner ønsker alle mødrene å lære norsk. Men uten klare planer og mål om å gå ut i jobb, kan norskopplæring lett bli en salderingspost. I en travel hverdag med ansvar for hus og barn finner trolig noen det vanskelig å legitimere å bruke tid på språkkurs. Enda vanskeligere synes det å være å tilpasse det rent praktisk. Mange opplever at det stadig dukker opp nye hindringer som har med barna og familiens behov å gjøre, og som gjør det vanskelig å følge et kurs. Det gjelder også for dem som ikke har yngre barn enn fireåringen. Fire timer er akkurat nok til å delta på 3-timers norskkurs og til å rekke å følge og hente barnet, hvis det er mor som gjør det. Det vil mange oppleve som stressende.

Å ha lite skolegang, slik situasjonen er for disse mødrene, innebærer at de ikke har så mye erfaring med å studere språk. Det kan skape usikkerhet i forhold til egne evner til å klare det. Erfaring med tidligere språkkurs som ikke førte fram, kan også bidra til å redusere selvtilliten ytterligere.

Enten disse mødrene noen ganger lærer norsk eller ikke, kan oppholdet i forsøksbarnehagen likevel bidra til å gi dem kjennskap til og viktige erfaringer med majoritetssamfunnet som kan få betydning både for deres motivasjon for å delta og for deres forutsetninger for å delta.

I barnehagen møter mødrene andre mødre og blir kjent med ansatte – hvorav mange har innvandrerbakgrunn. De representerer alle ulike måter å leve på. Felles for de ansatte er at de har lært seg norsk og valgt å gå ut i arbeidslivet. Barnehagen er i seg selv et resultat av den moderne kvinne-rollen. Om tilbudet om gratis barnehage ikke løser alle de praktiske problemene med barnetilsyn, kan det likevel virke som en stimulans og en tilskyndelse for mødrene til å lære seg språket, og til eventuelt å komme ut i arbeid. For noen vil det kunne skje på kort sikt, for andre på lengere sikt.

Summary

The starting point for the evaluation is an experimental scheme involving free day care provision for all five-year olds in a city district known as «Gamle Oslo». The object of the scheme was to get more children with an immigrant background to attend a day care centre and to lay a basis for better integration and language training. Gamle Oslo was chosen since the proportion of children with a minority language background is higher here than in other districts of Oslo and day care centre attendance is less.

The evaluation posed two questions: How does the opportunity to place a child in a day care centre for four hours a day for *two years* prior to starting school affect the families concerned⁴? Does it promote integration?

The data consist of a qualitative study of 14 families. They were interviewed at three points in time: in early autumn (2000) of the year the four-year-olds started at the day care centre; in spring 2001, i.e. after one year's attendance at the day care centre; and in spring 2002 shortly before leaving the day care centre. The majority of the interviewees were mothers, and they are main focus of the evaluation. Since the main responsibility for children usually rests with their mothers, the consequences of being offered a place at a day care centre are greatest for them.

Integration is a blurred concept, and a many-faceted phenomenon. Language skills, employment and networks are areas often regarded as keys to integration. The object of the evaluation is to account for the consequences that attendance at the experimental day care centre has had for the families in these three areas. Since the third area, networks, is often a consequence of the first two, language skills and employment receive the greatest emphasis.

Two factors in particular affect women's economic activity, i.e. the age of the youngest child and the mother's educational attainment. The latter has greatest significance. One mother in the selection has a university education while two have one or two years' education beyond primary school. The remainder have primary school. For some this means five or six years of schooling. Ten of the 14 families have children below the age of four. All in

⁴ The experimental day care centre for five-year-olds, i.e. those who were offered free day care provision for one year, have been evaluated previously. The results are published in NOVA report no. 3/2002.

all there were several reasons to expect economic activity in the selection to be low.

At the time the four-year olds started at the day care centre, only one mother had a job. Another started working for the first time that autumn (2002).

After two years' attendance at the experimental day care centre (spring 2002), six of the 14 mothers were working: the two already in employment in the autumn of 2002 plus four additional ones. All the latter (plus one of the others) had children below the age of four. Moreover, all had expressed a wish to go out and work at the first interview. They resolved the problem of day care for the smallest children with the help of grandparents or, in some cases, the husband.

One of the four had partially grown up in Norway and had a good mastery of the language. The other three (those with the highest education in the selection) spoke little or no Norwegian, and all started a Norwegian language course when their four-year-olds started at the day care centre. Two of them managed to learn a fair amount of Norwegian before starting work, and were able to further develop their skills at work.

All six economically active mothers worked in low-wage industries. Two were in permanent employment. The others were on short-term contracts. The majority take a positive view of the atmosphere at work, but say they have little contact with colleagues outside working hours.

Of the eight who were still at home in the spring of 2002, some wanted to get a job, others did not. Six knew little or no Norwegian. All stated that they would like to learn the language. However, many continually experienced impediments of a practical or health-related nature making it difficult both to complete a language course and to get a job. In the course of the two years attendance at the day care centre lasted, four of these six started a course in Norwegian but several found regular attendance difficult. All had already attended one or more courses. Two of the eight mothers staying at home knew quite a lot of Norwegian (completing the interview without an interpreter). Even so, they had no plans to get a job. One believed this would be difficult because she wore a scarf (hijab).

A look at the informants' immediate and extended family networks, and at their contacts with Norwegians, casts light on the social context in which the day care centre operates. For families with a small social network the offer of a place at a day care centre can represent an important and potential enlargement of their network. Just over half the families in the selection have relatives in Norway. However, there is wide variation in the

numbers involved and in the nature of the kinship. Moreover, there is someone missing in all families. Particularly when close family members are missing there is a sense of loss. Loss is especially felt in connection with religious holidays and family events.

Having Norwegian friends demonstrates contact with Norwegian society. It is also a means of developing knowledge of, contact with and affinity with this society. Few of the families in question have Norwegian friends. Some have contact with Norwegian neighbours while others meet Norwegians at work. However, many live in neighbourhoods where there are few Norwegians and where most mothers do not have a job.

The day care centre is an important meeting place for the parents. The experimental day care centre organises parties and other get-togethers for the children and their parents several times a year. Several of the mothers hoped that going to the day care centre would provide opportunities to get to know the majority population. However, children of ethnic Norwegian parents attending the day care centre are very few in number.

Those parents who meet compatriots at the day care centre usually spend most time together with them. At get-togethers the participants generally sit round tables together with others of the same language background as themselves. For those who do not know or meet compatriots at the day care centre, the staff often represent their most important point of contact. The same is true of the fathers. They are always in the minority at social events. About half the day care centre staff are Norwegian.

The day care centre offering is in itself a reflection of the new, modern woman's role. The day care centre enables mothers to meet other mothers and to get to know the staff. They all represent different ways of leading one's life. Even if free day care provision fails to resolve all day care problems, it may act as a stimulus and incitement to the mothers to learn Norwegian and possibly to get a job. For some this may happen in the near future, for others it is a longer-term prospect.

Litteraturliste

- Bauman, Zygmunt, 1991: *Modernity and Ambivalence*. Polity Press. Oxford
- Blom, Svein, 1997: «Hvorfor så mange ensomme?» i *Samfunnsspeilet* nr. 4, Statistisk sentralbyrå
- Blom, Svein, 1998: «Levekår blant ikke-vestlige innvandrere i Norge». Statistisk sentralbyrå, Rapport 98/16.
- Eidheim, Harald, 1971: «Samane – ein avvikarkategori i storsamfunnet – eller eit folk med rett til ei framtid?» I Sosialdepartementet (utg.): *Menneske og miljø i Nord-Norge*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Ellingsæter, Anne Lise, Turid Noack og Marit Rønsen, 1997: «Sosial ulikhet blant kvinner. Polisering, utjevning eller status-quo». I *Tidsskrift for samfunnsforskning* nr. 38(1):33–69
- Foss, Olaf (2000): «Evaluering – samfunnsforskning i politikkenes tjeneste». I Foss, Olaf og Jan Mønnesland (red.) *Evaluering av offentlig virksomhet*. NIBRs Pluss-serie 4-2000
- Grønhaug, Reidar, 1975: Fremmedarbeidere i Norge. Etnisitet og klasse. I *Sosialt Forum/Sosial Arbeid* nr. 9, s. 143–151
- Høgmo, Asle (1996): «Jo mere vi er sammen, jo mer fremmede vi blir». I Aase, Tor Halftan (red): *Metodologiske tilnærminger til studiet av fordommer og diskriminering*. Oslo: Norges forskningsråd
- Innst. S. nr. 225, 1996–97: *Innstilling fra kommunalkomiteen om innvandring og det flerkulturelle Norge*. St.meld. nr. 27 (1996–97)
- Jensen, Ragnhild Steen, 2000: *Kvinner og jobb etter småbarnsfasen*. Institutt for samfunnsforskning, rapport nr. 10
- Kitterød, Hege Ragni og Kjeldstad, Randi, 2002: «Strammere tidsklemme? Endringer i mødre og fedres arbeidstid på 90-tallet». I *Samfunnsspeilet* nr 4–5. Oslo: Statistisk sentralbyrå
- Leira, Arnlaug, 2002: *Working Parents and the Welfare state. Family Change and Policy Reform in Scandinavia*. Cambridge university Press
- Lie, Benedicte, 2002: *Innvandring og innvandrere 2002*. Statistisk sentralbyrå: Statistiske analyser nr. 50
- Lien, Inge Lise, 1997: *Ordet som stempler djevlene*. 1997, Aventura
- Martinussen, Willy, 1991: *Sosiologisk analyse*. Oslo: Universitetsforlaget

Moen., Bjørg, 2002: *Eldresenter på ukjent vei. Flerkulturelle møter mellom eldre mennesker*. NOVA-rapport 6/02. Oslo, Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring

Nergård, Trude, 2002: *Gratis barnehage for alle femåringer i bydel Gamle Oslo. Evaluering av et forsøk*. NOVA-rapport 3/02. Oslo: Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring.

Sand, Sigrun og Tove Skoug, 2002: *Integrering – sprik mellom intensjon og realitet? Evaluering av prosjekt med gratis korttidsplass i barnehage for alle femåringer i bydel Gamle Oslo*. Hamar: Høgskolen i Hedmark, Rapport nr. 1

Sjögren, Annick. Ann Rumfors og Ingrid Ramsberg, 2000: *«En 'bra' svenska? Om språk, kultur och makt*. Stockholm: Mångkulturelt centrum

Statistisk sentralbyrå, 2000: *Sosialt utsyn 2000*

Statistisk sentralbyrå, 2002: *Grunntabeller. Arbeidsløyse- og tiltaksstatistikk for innvandrere. 3. kvartal 2002*

Stortingsmelding nr. 39, 1987–88. *Om innvandringspolitikken*

Stortingsmelding nr. 35, 1994–95 : *Velferd mot 2030*. Sosial- og helsedepartementet

Stortingsmelding nr. 17 (1996-97): *Om innvandring og det flerkulturelle Norge*. Kommunal- og arbeidsdepartementet

Stortingsmelding nr. 27 (1999–2000): *Barnehage til beste for barn og foreldre*. Barne- og familiedepartementet